

अध्याय एक परिचय (Introduction)

१.१ पृष्ठभूमि (Background)

आजभोलि वातावरण अथवा पर्यावरण शब्दको प्रयोग विश्वव्यापी रूपमा हरेक क्षेत्रमा बढ्दै गएको छ । सामान्यतया मानिसलाई जुन तत्वहरूले घेरेका हुन्छन् त्यसलाई सामूहिक रूपमा वातावरण भनिन्छ । जैविक वस्तुको विकास, परिपक्वता, प्रकृति, व्यवहार र जीवनशैलीलाई प्रभाव पार्ने समग्र वाह्य शक्ति, परिस्थिति र घटनाहरूलाई नै वातावरण भनिन्छ (श्रेष्ठ, २०५३ : ६) ।

मानिसका अनगिन्ती आवश्यकताहरू भौतिक वातावरणका विभिन्न अंग र श्रोतसाधनबाट परिपूर्ति हुने हुँदा मानव समुदाय अथवा समग्र रूपमा राष्ट्रको प्रगति समेत यिनै वातावरणीय साधनमा निहित हुने तथ्य स्पष्ट छ । यदि वातावरणीय अवस्था प्रतिकुल रहेमा यसले देश विकासका क्रममा ठूलो अवरोध पार्न सक्छ । यसैले वातावरणीय संरक्षणलाई कुनै पनि राष्ट्रको विकास क्रममा एउटा महत्वपूर्ण पूर्वाधार मानिन्छ । वातावरणीय सन्तुलन बिग्रँदै गएमा सम्पूर्ण राष्ट्रकै आर्थिक विकासको क्रम अवरुद्ध हुने भएकोले वातावरण असन्तुलित हुनुअघि नै वातावरणलाई सन्तुलित अवस्थामा राख्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ (श्रेष्ठ, २०५३ : ६) ।

विश्वव्यापी रूपमा भएको भौतिक विकासबाट उत्पन्न समस्याहरूमा प्रदुषण (वायु, जल, ध्वनी, माटो) अर्थात् फोहरमैला, ढल निकास, हरितगृह प्रभाव, अम्लीय वर्षा, ओजोनतहको क्षयीकरण, मरुभूमिकरण, विश्वव्यापी हावापानी परिवर्तन, बाढी, पहिरो, भूस्खलन तथा भूक्षय वा विनास, जैविक विविधतामा ह्रास, औद्योगिकीकरण आदि जस्ता वातावरणीय समस्या पर्दछन् । यिनै विश्वव्यापी वातावरणीय समस्याहरूले विश्वका सबै देश प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भईरहेको पाइन्छ । यस किसिमका वातावरणीय समस्याले प्रकृतिमा स्वतन्त्र रूपले सञ्चालित

परिस्थितिकीय प्रणालीमा खलबल पुऱ्याई नकारात्मक प्रभावहरू देखा पर्न थालेका छन् (गुरुङ्ग, २०५७ : ५५) ।

विगत केही वर्षयता नेपालमा विभिन्न समस्याहरू देखा परिरहेका छन् । केही वर्षयता जनसंख्याको वृद्धिका कारणले यहाँ ठूल-ठूला शहरहरूको विकास समेत भएको छ । बढ्दो जनसंख्याको कारणले दैनिक आवश्यकता - खाद्यान्न, वासस्थान, लुगाफाटा तथा औषधी जस्ता आधारभूत कुराहरूको परिपूर्ति गर्न वनमा नै निर्भर हुनु पर्ने स्थितिले गर्दा वन विनासको गति तीब्र भएको छ भने खेतियोग्य भूमिमा शहरीकरण भएको छ । आर्थिक विकासको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाले गर्दा यहाँ वातावरणीय समस्याहरू निम्ताउने खालका गतिविधिहरूमा तीब्रता आएको छ (गुरुङ्ग, २०५७ : ७३) ।

विकासोन्मुख तथा अविकसित मुलुकहरूमा बढ्दो जनसंख्याको कारण वन जंगल फडानी गरी बस्ती बसाल्दा वन विनास हुने, उब्जाउयोग्य भूमि नास हुने, उत्पादनमा ह्रास आउने तथा उत्पादन वृद्धिका लागि खाद्यान्न बालीनालीमा प्रयोग गरिने रासायनिक मल तथा भूक्षयको समस्या ग्रामीण समुदायमा इन्धनको रूपमा दाउराको प्रयोग गरिने हुनाले एकातिर रुखबिरुवा काटिनाले वन विनासको समस्या छ भने अर्कोतिर दाउराबाट निस्कने धुवाँको कारण वायु प्रदुषणको समस्या देखिने जस्ता मुख्य कुराहरू नै वातावरणीय समस्याका कारण बन्दै गएका छन् । अर्कोतिर विकसित देशमा बढ्दो औद्योगिकीकरण तथा आधुनिकीकरणले विभिन्न उद्योगधन्दा, कलकारखानाको बढ्दो मात्राले त्यसबाट निस्कने धुवाँ तथा वायुमण्डलमा परिवर्तन आइरहेको छ (पाठक र डंगोल, २००१ : ५) ।

विश्वमा देखिएको वातावरणीय समस्याका कारण मानव समाज जटिल र संकटकालीन अवस्थामा गुञ्जिरहेको छ । जसमध्ये गरीबी, रोगको प्रकोप, सफा पिउने पानीको समस्या, आदि दिन प्रति दिन बढिरहेको छ । साधारणतया मानव तथा अरु सबै जीव जन्तुका लागि बाँच्न मात्र पनि हावा, पानी, खाना आदि आवश्यक छ । तर यिनै चीजको स्वच्छता कायम गर्न नसकेमा अनेक रोगहरूको शिकार बन्नु पर्ने हुन्छ । त्यस्तै अन्य समस्याहरूमा उत्पादनमा कमीका कारण भोकमरी, महामारी आदि जस्ता समस्याहरू विश्वव्यापी बन्दै गएका छन् ।

यसको असरले मानिसमा प्राणघातक रोगहरू जस्तै क्यान्सर, उच्च रक्तचाप, कुपोषण, हैजा तथा अनेकन मानसिक रोगहरू जस्ता समस्याहरूले अकालमा मानिसहरूको ज्यान समेत जाने गरेको छ । रोगहरूको कुल संख्यामा ८० प्रतिशत भन्दा बढी रोग र अकालमा मृत्यु वातावरणीय सरसफाईको कमीले भएका छन् (जोशी, २०४१ : २४) ।

वातावरणीय असन्तुलनको समस्यालाई समयमै निराकरण गरी देशलाई मरुभूमि हुनबाट बचाउन अहिले देखिनै वातावरण संरक्षणका उपायहरू अवलम्बन गरिनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ (श्रेष्ठ, २०५३ : ६) ।

वातावरण संरक्षण भनेको व्यक्तिगत, संगठनात्मक र सरकारी तहमा प्राकृतिक वातावरण र मानव जातिको भलाईका लागि वातावरणको सुरक्षा गर्ने कार्य हो (विकीपेडिया, २०११) ।

वातावरण संरक्षणको कार्य समग्र वातावरण भित्र रहेका मानिसहरू, जीव जन्तुहरू र वनस्पतिहरू सबैको सुरक्षा गर्नु हो (मोर्केस, २०११) ।

संरक्षण भनेको श्रोत साधनको प्रयोग, बाँडफाँड र सुरक्षाको नीतिक (Ethic) हो । यसको प्रमुख केन्द्रविन्दु प्राकृतिक विश्वको सुस्वास्थ्य कायम राख्नु हो । यसको अर्को मुख्य केन्द्रविन्दु चाहिँ प्राकृतिक श्रोत साधनहरू र उर्जाको संरक्षण हो जुन प्राकृतिक विश्वलाई बचाउनका लागि आवश्यक छन् (विश्व शब्दकोष, २०११) ।

जैविक विविधताको संरक्षणका लागि जैविक संरक्षणको सिद्धान्तलाई वातावरण विज्ञान, जैविक भूगोल, मानवशास्त्र, अर्थशास्त्र र समाजशास्त्रमा प्रयोग गरिएको छ । 'संरक्षण' शब्द आफैँमा सांस्कृतिक विविधता, अनुवंशीय विविधता र वातावरण संरक्षणका आन्दोलनहरू सम्बन्धी अवधारणा समावेश भएको छ । सारांशमा यी सबैको प्राथमिकता भनेको विविधतालाई सम्मान गर्नु हो । संरक्षण सम्बन्धी हालसालैका आन्दोलनहरूले व्यापारीकरण र विश्वव्यापीकरणको प्रतिकार गरेका छन् (जोर्डन, १९९५) ।

उपभोक्ता संरक्षण नीतिमा चारवटा आर (R) हरू समावेस छन् - 'पुनर्विचार (Rethink), न्यूनीकरण (Reduce), पुनःप्रयोग (Reuse), र पुनःप्रशोधन (Recycle)' । यस सामाजिक नीतिको मुख्य सम्बन्ध स्थानीय किनबेच, नैतिक किनबेच तथा नविकरणीय श्रोत साधनहरूको दिगो र नैतिक प्रयोगसित छ (विश्व शब्दकोष, २०११) ।

विकासशील देशहरूका संरक्षित क्षेत्रहरूमा अभै पनि प्रभावकारी व्यवस्थापन र संरक्षणको अभाव छ जहाँ विश्वमा ७०-८० प्रतिशत जैविक विविधता रहेको पाइन्छ । विकासशील देशहरूका संरक्षित क्षेत्रहरूका लागि १ लाख ४० हजार रेन्जरहरू आवश्यक छ भन्ने कुरा 'एडोप्ट अ रेन्जर फाउन्डेसन' (Adopt a Ranger Foundation) भन्ने संस्थाले सार्वजनिक गरेको छ । विद्यमान कति रेन्जरहरू छन् भन्ने कुराको एकिक तथ्याङ्क छैन तर संरक्षित क्षेत्रहरूका आधा जतिमा एउटा पनि रेन्जर छैन र जहाँ रेन्जरहरू छन् त्यहाँ पनि ५० प्रतिशत अभाव देखिन्छ । कुनै पनि संरक्षण सम्बन्धी संगठन वा पश्चिमी मुलुक वा अन्तर्राष्ट्रिय संगठनले यो सत्यलाई सम्बोधन गर्ने उपाय बारे भने खासै चासो देखाएको छैन (एडोप्ट अ रेन्जर २०११) ।

अभूतपूर्व गतिमा वृद्धि भइरहेको विश्वको जनसंख्याले जंगली जनावरहरू, चराचुरुङ्गीहरू तथा जैविक वस्तुहरूको आवास अतिक्रमण हुनुका साथै अस्थानीय (Non-native) प्रजातिहरूको अतिक्रमणले पनि विश्वका प्राकृतिक श्रोत साधनहरूमा गम्भिर संकट उत्पन्न गरेको छ जसमाथि हामी सबै खाना, इन्धन, औषधि, पानी आदिका लागि निर्भर छौं । बजारलाई विकृत पार्ने र अपोषणीय (Unsustainable) विकास गर्ने नीतिहरूले समस्यालाई भन् चर्काइ दिन्छ । प्रत्येक वर्ष विश्वव्यापी रूपमा २ करोड २० लाख एकर वन क्षेत्र विनास हुने गरेको छ । त्यसरी नै प्रत्येक वर्ष विषाक्त (Toxic) रसायनहरू विश्वको पर्यावरणमा जानी नजानी मिसाइन्छ जसमध्ये केही त्यसको श्रोतबाट हजारौं माइलसम्म फैलन सक्छन् र वातावरणमा दशकौंसम्म रहन सक्छन् (संयुक्त राज्य अमेरिका, वातावरण नीति सम्बन्धी कार्यालय) ।

धेरै वातावरणीय समस्याहरूलाई देशको सिमानाले छेक्न सक्दैन र मानिसको स्वास्थ्य, समृद्धि र सुरक्षालाई संकटग्रस्त बनाई दिन्छन् । खाद्यवस्तु पानी र हावामा कीटनाशक र रासायनिक

मलहरूको दुषित अवस्था (Contamination) तथा अस्थानीय बोट विरुवा र जीवहरूको अतिक्रमण र स्थानान्तरणले मानव जीवनलाई नै विनास गरिरहेको छ । हामीले प्रयोग गर्ने औषधिहरू मध्ये २५ प्रतिशत उष्ण प्रदेशीय बनावट प्राप्त हुने गरेको छ, जुन द्रूत गतिमा नष्ट भईरहेको छ । विश्वभरिका मानिसहरूले उर्जा, सफा पानी, खाना, स्वच्छ हावा वा बाँच्न योग्य वातावरण गुमाएपछि आर्थिक संकट र राजनैतिक अस्थिरता भोग्न बाध्य हुन्छन् । जसको परिणाम स्वरूप अन्तर्राष्ट्रिय बजार गुम्नुका साथै शान्ति स्थापना र मानवीय कार्यक्रमहरूका खर्चिला भारहरू बेहोर्न बाध्य हुन्छन् । यी समस्याको सम्बोधन गरेर विश्वव्यापी रूपमा प्राकृतिक श्रोतको दिगो व्यवस्थापन गर्नका लागि सबै देशहरूको प्रतिवद्धताका साथै सहकार्य आवश्यक छ (संयुक्त राज्य अमेरिका, वातावरण नीति सम्बन्धी कार्यालय) ।

प्राकृतिक श्रोत साधनहरूलाई व्यवस्थित तरिकाले वा वातावरणीय-मैत्री तरिकाले प्रयोग गर्ने कार्य नै संरक्षण हो । मानिसहरू जीवनको सुख सुविधामा र आफ्ना आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नमा मात्र कति लिप्त भएका छन् भने उनीहरूले हाम्रो वरिपरिको र हामी बाँचिरहेको वातावरणलाई भुसुकै बिसेका छन् । मानिसहरूले द्रूत गतिमा वातावरणलाई विभिन्न तरिकाले दुरुपयोग गरी विकास निर्माणका कार्यहरू गरिरहेको र तिनीहरूको स्वच्छता कायम गर्न त्यतिकै गतिमा कार्य नगरेको हुनाले वातावरणको संरक्षण गर्ने कार्य महत्वपूर्ण बनेको छ । श्रोत साधनलाई अत्याधिक प्रयोग वा दुरुपयोग नगरी आवश्यकता अनुसार मात्र उपयोग गर्न जरुरी छ (आर.एच. ग्रीभ, १९९५) ।

वन संरक्षण गर्नु, पाखामा वृक्षारोपण गरेर पुनः वन सिर्जना गर्नु, कृषि उत्पादनमा रासायनिक मलको सट्टा प्राङ्गारिक मलको प्रयोग गर्नु, इन्धनको रूपमा दाउराको सट्टा वैकल्पिक इन्धन स्वरूप सौर्य उर्जा, बायोग्याँस, प्राकृतिक ग्याँस तथा अन्य इलेक्ट्रोनिक उर्जाको प्रयोग गर्नु, शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्था गर्नु, घर वरिपरि तथा समुदाय वरिपरि सफा राख्नु, आदि वातावरण संरक्षणका केही महत्वपूर्ण कार्य हुन सक्छन् । जनसंख्या, प्राकृतिक श्रोत, वातावरण तथा विकासको चार क्षेत्रका बीचमा सन्तुलन ल्याउन सकेको खण्डमा मात्र मानव जीवन सुखमय हुनसक्छ (भट्टराई, २०४१) ।

वातावरणीय संरक्षण भन्नाले ठेट रूपमा फोहर व्यवस्थापन तथा स्थलगत सफाई र सुधार गर्नु हो । यी सबै कुराहरू राम्रो तरिकाबाट सञ्चालन गर्नका लागि जनसहभागिता अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । वातावरणीय संरक्षण प्रत्यक्ष रूपमा पुरुषहरूले गरेको देखिएता पनि अप्रत्यक्ष रूपमा महिलाहरूको सहभागिता भएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि (वेष्को) नामक संस्थामा वर्षौंदेखि महिलाहरू सक्रिय भएर वातावरण बचाउन लागि परेका छन् (श्रेष्ठ, २०६४: ३३) ।

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)

मानिस र वातावरणबीच घनिष्ठ एवं निकटतम सम्बन्ध कायम रहेको हुन्छ । मानिसले आफ्नो जीवनयापन गर्ने क्रममा वातावरणीय साधन (जल, जंगल र जमिन) आदिलाई प्रयोगमा ल्याउनु पर्छ । यदि जनसंख्या अनियन्त्रित ढंगबाट बढ्दै जान्छ भने यसको प्रभाव वातावरणमा पर्न गई क्रमशः वातावरण विकृत हुन थाल्छ र त्यसको नकारात्मक प्रभाव पनि मानिस आफैमा पर्न जान्छ (श्रेष्ठ, २०५३:२८) ।

आज विश्वका प्रत्येक मुलुकमा वातावरणीय समस्या चर्को रूपले बढ्दै गएको छ । यो समस्या विकसित मुलुकहरूमा उद्योगहरू अत्याधिक धेरै संख्यामा सञ्चालन हुनाले भएको छ भने नेपाल जस्तो विकासोन्मुख पहाडी देशमा जनसंख्याको अत्याधिक वृद्धिले भूमिमा पर्न गएको चापसित सम्बन्धित छ । तीव्र गतिले बढ्दै गएको जनसंख्याले सिर्जना गरेको दरीद्रताको समस्या, नयाँ कृषि बाहेक अन्य वैकल्पिक पेशाको अभावले गर्दा प्रत्येक वर्ष वातावरणका विभिन्न अंगहरूमा अवान्छनीय प्रभाव पर्दै गएको पाइन्छ । यस्तै दुषित खानेपानी, सरसफाईको कमी, घरबारको अपर्याप्त सुविधाले गर्दा पनि विभिन्न किसिमका रोग तथा समस्याहरू देखा परेका छन् । बढ्दै गएको प्राकृतिक प्रकोपका घटनाहरूले गर्दा समेत वातावरणका विभिन्न अंगमा नराम्रो असर पर्न गई विविध वातावरणीय समस्या सिर्जना भएका छन् (श्रेष्ठ, २०५३:७) ।

सन् १९५० को दशकअघि वातावरणीय समस्या विश्वव्यापी रूपमा त्यति अनुभव नगरिएको भएता पनि सन् १९५१ मा संयुक्त राष्ट्र संघले विश्वमा बढ्दै गएको मरुभूमिकरणको समस्यामाथि विश्व समुदायको ध्यानाकर्षण गरेपछि, खास गरेर विश्वका पहाडी क्षेत्रहरू

वातावरणीय समस्याको केन्द्रस्थल बन्न पुगे । यसरी विश्वमा देखा पर्न सक्ने वातावरणीय समस्यालाई ध्यानमा राखेर संयुक्त राष्ट्र संघले सन् १९७२ मा “मानवीय वातावरण” विषयमा स्वीडेनको राजधानी स्टकहोममा जून ५ देखि १६ सम्म अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना गरेको थियो । सय भन्दा बढी राष्ट्रहरूको सहभागिता रहेको उक्त अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा विश्व समुदायलाई भविष्यमा वातावरणीय असन्तुलनको समस्याले पार्न सक्ने प्रभाव बारे ध्यान आकर्षित गरी २६ सूत्रीय ऐतिहासिक घोषणापत्र जारी गरिएको थियो (श्रेष्ठ, २०५३ : १) ।

विश्वमा बढ्दै गएको वातावरणीय समस्यालाई ध्यानमा राखेर सन् १९९२ मा ब्राजिलको रियो द जेनेरियोमा सम्पन्न ‘पृथ्वी शिखर सम्मेलन’ पनि निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ । उक्त अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा विश्वमा बढ्दै गएको वातावरणीय ह्रासको समस्याबाट मुक्त बनाउने उद्देश्यले व्यापक छलफल गरेर विकसित, विकासोन्मुख तथा अविकसित देशहरूबीच जैविक विविधतालाई संरक्षण गर्न वन संरक्षण गर्नु पर्ने तथ्यमाथि विशेष जोड दिएको थियो (श्रेष्ठ, २०५३:२) ।

विश्वमा प्रायः सबै क्षेत्रमा वातावरणीय समस्या बढ्दै गएको भएता पनि यो एकै किसिमको देखिँदैन । नेपाल जस्तो विकासोन्मुख तथा पहाडी देशमा प्रत्येक वर्ष वातावरणीय समस्या टड्कारो रूपले बढ्दो छ (श्रेष्ठ, २०५३ : ४) ।

सरकारी तथा गैर सरकारी नीति तथा रणनीतिहरूमा विकास निर्माणको योजना बनाउँदा वातावरणीय समस्यालाई पनि अनिवार्य ध्यान दिन थालिएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधानको भाग तीनमा मौलिक हकको धारा १६ (१) को वातावरण र स्वास्थ्य सम्बन्धी हक अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुनेछ भनेर उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै अन्तरिम संविधान, २०६३ को राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत बुँदा नं. ४ मा राष्ट्रिय हित अनुकूल उपयोगी एवं लाभदायक रूपमा देशको प्राकृतिक श्रोत तथा सम्पदाको परिचालन गर्दा स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता दिइने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ, भन्ने उल्लेखित छ । त्यस्तै बुँदा नं. ५ मा राज्यले वातावरण स्वच्छ राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ, भनिएको छ । तथा जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छताको चेतना बढाई भैतिक विकास सम्बन्धी

क्रियाकलापहरूद्वारा प्रतिकूल असर पर्न नदिन एवं वातावरण तथा दुर्लभ वन्य जन्तुको विशेष संरक्षणमा राज्यले प्राथमिकता दिनेछ, भनी उल्लेख गरिएको छ । वन र वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, दिगो उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभमा समन्यायिक बाँडफाँडको व्यवस्था गर्नेछ, भन्ने प्रावधान छ । त्यसरी नै बुँदा नं. १४ मा राज्यले महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेसी, मुस्लिम लगायत अल्पसंख्यक, भूमिहीन, सुकुम्बासी, कमैया, अपाङ्गता भएका, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्व पीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्नेछ, भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

त्यस्तै गरेर 'जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन नीति, २०६२' को (ग) मा जल उत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण गर्ने तथा अन्य पूर्वाधार विकास आयोजनाहरू संचालन गर्दा सम्बन्धित जलाधार क्षेत्र संरक्षण कार्यलाई पनि त्यस्ता आयोजनाको अनिवार्य एवं अभिन्न अंगको रूपमा समावेश गरिनेछ, भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसरी नै तीन वर्षे अन्तरिम योजनाका प्रमुख नीतिहरूमा आम जनताका लागि स्वस्थ सेवालाई सुलभ र सहज बनाउन ग्रामीण स्वस्थमा लगानी वृद्धि गर्दै सामुदायिक स्वास्थ्य नीति अवलम्बन गरिनेछ, खानेपानी र सरसफाईमा जोड दिइनेछ, वन क्षेत्रको दिगो विकास, व्यवस्थापन तथा उपभोगका लागि जनसहभागितामूलक नीति अपनाइनेछ, साथै विकासलाई लैङ्गिकीकरण गरिँदै लगिनेछ, भनेर उल्लेख गरिएको छ । यसरी हेर्दा सरकारी नीति तथा योजनाहरूमा पनि वातावरण संरक्षणका बारेमा चासो बढिरहेको पाइन्छ ।

त्यस्तै फोहरमैला व्यवस्थापन नीति, २०५३ को उद्देश्य सम्बन्धी बुँदा नं. २ अन्तर्गत फोहरमैलाबाट हुने वातावरणीय प्रदुषण र जनस्वास्थ्यमा पर्ने प्रतिकूल असरलाई न्यून गर्ने र बुँदा नं. ५ अन्तर्गत सरसफाई कार्यमा जनचेतना अभिवृद्धि गरी जनसहयोग प्राप्त गर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यसरी नै गरेर खानेपानी सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०५४ को बुँदा नं. ४.९ मा घरेलु उपयोगका लागि खानेपानी जम्मा गर्ने र घर सफा राख्ने कार्यमा महिला वर्गको प्रमुख जिम्मेवारी रहिआएको परिप्रेक्षमा खानेपानी सेवा विकास र सञ्चालनमा लैङ्गिक समानतालाई

यथेष्ट ध्यान पुऱ्याइनेछ भनिएको छ । यसका लागि प्रथमतः आयोजनामा महिला सहभागिता बढाइने तथा आयोजनाको विकासमा महिला वर्गको हितलाई प्रतिविम्बित गर्ने गरी दुई तिरबाट लैङ्गिक समानताको सिद्धान्तलाई अंगिकार गरिनेछ भनेर उल्लेख गरिएको छ । साथै राष्ट्रिय सिमसार नीति, २०५९ का अन्य उद्देश्यहरू अन्तर्गत बुँदा नं. ४.४ मा सिमसारको संरक्षण, व्यवस्थापन र वुद्धिमत्तापूर्ण प्रयोगमा महिलाहरूको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

विभिन्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी र गैरसरकारी संघ संस्थाहरूले वातावरण संरक्षण सम्बन्धी कार्यहरू गर्दै आएका छन् । त्यस्ता संघ संस्थाहरूको कार्य वातावरणसँग सम्बन्धित कार्यनीति, योजना तथा अनुसन्धान सञ्चालन गर्नुका साथै वातावरण संरक्षण, वातावरणीय सरसफाई, प्रदुषण नियन्त्रण जस्ता कार्यको व्यवस्थापन, प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन तथा जनचेनता र जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्नु रहेको छ । जसमध्ये प्रमुख सन् १९४८ मा स्थापना भएको विश्व संरक्षण संघ, प्राकृतिक श्रोत संरक्षणका निम्ति अन्तर्राष्ट्रिय संघ , प्रकृति संरक्षण कोष, प्रकृति संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संघ तथा एकिकृत पर्वतीय विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (इसिमोड) रहेका छन् ।

यसरी नै वातावरणीय समस्याको उजागर गर्दै वातावरणीय संरक्षणका विविध अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू, गोष्ठीहरू र सम्मेलनहरू सञ्चालन हुने गरेका छन् । जसमध्ये सन् १९६६ मा सम्पन्न भएको सात औद्योगिक राष्ट्रहरूको सम्मेलन, सन् १९९२ मा ब्राजिलको रियो द जेनेरियोमा सम्पन्न 'पृथ्वी शिखर सम्मेलन' आदिलाई वातावरणीय दृष्टिकोणले निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् (श्रेष्ठ, २०५३ : ३) ।

ग्रामीण विकासका लागि पनि वातावरणीय पक्षको अति महत्वपूर्ण स्थान रहने गर्दछ । ग्रामीण जीवनको धेरैजसो समय प्राकृतिक श्रोत तथा साधनहरूमा अन्तरनिर्भर रहने गर्दछ । त्यसैले आजभोलि ग्रामीण विकासमा जनसहभागितालाई प्राथमिकता दिन थालिएको छ । त्यस्तै लैङ्गिक समानता बिना पनि विकासका योजनाहरू सफल हुन नसक्ने हुँदा यसका लागि समेत

वातावरण संरक्षणमा महिलाको भूमिकालाई निकै महत्वपूर्ण मानिएको छ । यसै क्रममा सन् १९९२ मा रियो द जेनेरियोमा आयोजित अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा पृथ्वीको भविष्य बारेमा छलफल भएको थियो, जसमा वन संरक्षण र जैविक विविधतालाई विशेष जोड दिइएको थियो । उक्त सम्मेलनमा वातावरणप्रति उत्तरदायी विकासका लागि महिलाको पूर्ण सहभागिताको आवश्यकता छ भन्ने कुरालाई पनि समावेश गरिएको थियो (मजपुरिया, २००७ : ५८५) ।

आजभोलि यो अनुभव गर्न थालिएको छ कि स्थानीय स्तरका ग्रामीण कार्यक्रमहरू तब मात्र सफल र दीर्घकालीन हुन्छन् जब जनसहभागिता हुन्छ । महिलाहरू नै वातावरणीय श्रोतका मुख्य उपयोगकर्ताका रूपमा रहेका हुन्छन् भने बिग्रंदो वातावरणको प्रत्यक्ष शिकार पनि उनीहरू नै हुने गर्दछन् (मजपुरिया, २००७ : ५८५) ।

चौथो विश्व महिला सम्मेलन (बेइजिङ, १९९५) ले आफ्नो घोषणापत्रमा समावेश गरेका १२ वटा सरोकारका क्षेत्रहरूमध्ये 'वातावरण र महिला' लाई पनि समावेश गरेको छ । यसलाई नेपालले पनि अनुमोदन गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने प्रतिवद्धता जाहेर गरेको छ । यसका प्रमुख निर्णयहरूमध्ये एउटा वातावरण सम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा महिलाहरूलाई सहभागी तुल्याउने रहेको छ (संयुक्त राष्ट्रसंघ १९९५) । साथै यस घोषणापत्रका रणनीतिक उद्देश्य र कार्यहरू अन्तर्गत बुँदा नं. (२४८) मा प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन तथा उचित प्रयोगद्वारा महिलाले आफ्नो परिवार र समुदायमा सहयोग पुऱ्याउँछिन् । वर्तमान र भविष्यको पिँढिको जीवनका लागि उनीहरूको जीवनको गुणस्तर र चीरताको चासोको कारणले उपभोक्ता र उत्पादक दुवै ढंगले महिलाले दिगो विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । यसको प्रस्तावना २१ को परिच्छेद ४ मा उल्लेख गरिए अनुसार सरकारहरूले लैङ्गिक समानता र न्याय सँगसँगै वातावरणीय स्तरलाई पनि समावेश गर्ने गरी नयाँ विकास प्रक्रिया निर्माण गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै गरी बुँदा नं. २५१ मा राम्रो वातावरणीय व्यावस्थापनको रणनीतिका निम्ति बहुआयामिक र अन्तरक्षेत्रीय तथा लचिलो योजनाको आवश्यकता छ । यी क्रियाकलापका हरेक पक्षमा महिलाहरूको सहभागिता र नेतृत्व पनि अति आवश्यक छ । त्यसकारण एक्काइसौं शताब्दीका निम्ति राम्रो वातावरण निर्माणमा महिलाको योगदानको

केन्द्रिय भूमिका नै प्रमुख मुद्दा हो । जबसम्म वातावरणीय व्यवस्थापनमा महिलाको योगदानलाई पहिचान तथा कदर गरिँदैन, तबसम्म दिगो विकास केवल सपना मात्र हुन जान्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै गरेर रणनीतिक उद्देश्य ट १ अन्तर्गत कार्यहरूको बुँदा नं. २५३ (ख) मा वातावरणीय क्षेत्रको निर्णायक तहमा महिलाहरूको दक्षता, ज्ञान र अवसरको वृद्धि गर्न विज्ञान, प्रविधि तथा आर्थिक लगायतका विषयमा सूचना र शिक्षामा उनीहरूको पहुँच वृद्धि गर्ने भन्ने उल्लेख छ । त्यस्तै बुँदा नं. २५४ को निजी क्षेत्रका संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय संगठन र सरकारले गर्नु पर्ने कार्यहरूमा नं. (घ) मा वातावरण सुरक्षा र सम्बर्द्धन तथा प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापनका नीति तथा कार्यक्रम निर्माण, विकास र कार्यन्वयनको तहमा, लाभान्वित हुने तथा निर्णायक, योजना निर्माण गर्ने, व्यवस्थापन, वैज्ञानिक र प्राविधिक सल्लाहकारको रूपमा विशेष गरी कार्यमूलक तहमा महिलाको सहभागिताको अनुपात वृद्धि गर्नका लागि रणनीति तथा संयन्त्र स्थापना गर्ने बारे उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै गरी बुँदा नं. २५५ को निजी क्षेत्र तथा गैरसरकारी संस्थाले गर्नुपर्ने कार्यहरू अन्तर्गत नं. (ख) मा कृषि क्षेत्रमा संलग्न महिलाहरूलाई वातावरणीय प्रविधिहरूको ज्ञान दिएर जैविक विविधता संरक्षण तथा श्रोत व्यवस्थापनमा उनीहरूको भूमिकालाई सबल बनाउन सहयोग गर्ने भन्ने उल्लेख छ । त्यसरी नै घोषणापत्रको रणनीतिक उद्देश्य ट २ को (क) मा दिगो विकास नीति कार्यक्रम अन्तर्गतका दिगो श्रोत व्यवस्थापन तथा वातावरण संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रमको निर्माण प्रथा कार्यन्वयनको निर्णय गर्ने तहमा महिला तथा उनीहरूको धारणा समावेश वृद्धि गर्ने, नं. (ग) मा महिला र वातावरण विनासका सन्दर्भमा विशेष गरी पिछ्छडिएका महिलाहरूलाई आधार बनाई अनुसन्धानको व्यवस्था गर्ने र नं. (ज) मा महिला तथा बालिकाको आर्थिक, वैज्ञानिक र प्रविधिक तथा अन्य वातावरणसँग सम्बन्धित विषयहरूमा शिक्षा विकास गर्ने ताकि उनीहरू जैविक चक्र पर्यन्त, स्थानीय र प्राकृतिक श्रोतको उचित उपभोग तथा व्यवस्थापनमा स्थानीय आर्थिक, वैज्ञानिक र वातावरणीय प्राथमिकता निर्धारण गर्न सचेत तथा उपलब्धीमूलक ढंगले पेश हुन सकुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (बेइजिङ् घोषणापत्र तथा कार्यनीति, १९९५) ।

महिलाहरू प्राकृतिक श्रोत साधनको अभियानमा अग्रपंक्तिमा आएका छन् । नेपालको ग्रामीण भेगका महिला कृषकहरूले पशुपालनबाट प्रोत्साहित भएर बाँझो, पर्ती जमिनको व्यवस्थापन

तथा संरक्षण गर्ने मौलिक उपायहरु पहिचान समेत गरेका छन् । वातावरणसित महिलाहरुको सम्बन्ध उनीहरुको दैनिक जीवनको लागि महत्वपूर्ण छ । वातावरण नै उनीहरुको पानी, इन्धन, खाद्य तथा अन्य आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिको श्रोत हो । नेपालका महिलाहरु वातावरणीय विनासको परिणाम भोग्ने भुक्तभोगी मात्र होइनन् वरु वातावरणीय व्यवस्थापनका मुख्य कर्ता पनि हुन् । दिगो विकासको मुख्य सरोकारवालाको हैसियतमा महिलाको स्थान सर्वप्रमुख रहेको छ भन्नु अत्युक्ति हुने छैन । आफ्नो घर जमिनसित निरन्तर सम्पर्कमा रहने हुनाले वातावरणमा हुने परिवर्तनहरु प्रति सम्वेदनशील हुनेमा महिलाहरु नै अग्रपंक्तिमा रहेका छन् । वन, जमिन, वनस्पति, वन्यजन्तु, जलचर तथा अन्य प्राकृतिक साधनहरुको अवस्थासित महिलाहरु र उनीहरुको परिवारजनको जीवनको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ । महिलाहरु वातावरण प्रति सकारात्मक वा नकारात्मक जेभए पनि वातावरणीय परिवर्तनहरुबाट सर्वप्रथम प्रभावित हुने उनीहरु नै हुन् । अहिले आएर सामुदायिक वन वा वातावरण संरक्षण कार्यक्रमहरुमा महिलाहरुको सहभागिता अति नै उत्साहजनक रहेको छ । तर पनि ग्रामिण समुदायमा महिला तथा वातावरण बीचको सम्बन्धलाई विकासका जिम्मेवार निकायहरुले राम्ररी बुझी सकेका छैनन् केही क्षेत्रहरुमा महिला वातावरण तथा विकासको महत्वलाई स्वीकार गरिएको भएता पनि विकास निर्माणको केन्द्रविन्दु बन्न सकिरहेको भने छैन (बेईजिङ्ग + १०, गैसस प्रतिवेदन, २०६२) ।

यसै सन्दर्भमा वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा देखिएको महिलाको भूमिकाको सम्बन्धमा विभिन्न सवालहरुको जवाफलाई लिएर यो अध्ययन गरिएको हो ।

यस अध्ययनमा निम्न सवालहरुलाई मुख्य विषयवस्तुमा आधारित भएर समेटिने प्रयास गरिएको छ :

१. अध्ययन क्षेत्रको समुदायको सामाजिक साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था कस्तो छ ?
२. समुदायमा महिलाहरुको अवस्था कस्तो छ ?
३. महिलाहरुको दैनिक जीवन र वातावरण बीच कस्तो सम्बन्ध छ ?
४. वातावरण संरक्षण बारेमा महिलाहरुले के बुझेका छन् ?
५. महिलाहरुको दैनिक जीवनका क्रियाकलापहरुले वातावरण संरक्षणमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ ?

६. वातावरण संरक्षणमा महिलाहरूको कस्तो भूमिका छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objective of the Study)

यस अध्ययनको उद्देश्य वातावरण संरक्षणमा ग्रामीण महिलाको भूमिकाको बारेमा विश्लेषण गर्नु हो । यस अध्ययनका विशेष उद्देश्यहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :

१. अध्ययन क्षेत्रको समुदायको सामाजिक-सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु ।
२. वातावरण संरक्षणमा महिलाहरूमा भएको ज्ञान र क्षमताको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व (Importance of the Study)

वातावरणीय समस्या स्थानीय स्तरदेखि विश्वस्तर सम्म मुख्य चुनौतिको रूपमा रहेको छ । त्यसैले वातावरणीय समस्या तथा समाधानका उपायबारे खोज अध्ययन तथा अनुसन्धान हुनु आवश्यक देखिन्छ । वातावरण संरक्षणको सवाल निकै चुनौतिपूर्ण रूपमा देखिन आएको छ । यस अध्ययनबाट वातावरण संरक्षणमा महिलाको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको व्याख्या गर्ने कोसिस गरिएको छ, अर्थात् महिलाहरूबाट वातावरण संरक्षण सम्बन्धी हुन सक्ने योगदानको बारेमा प्रकाश पार्न खोजिएको छ । महिलाहरू वातावरणका विभिन्न सरोकारका विषयमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भईरहेका हुन्छन् । त्यसैले महिलाहरूलाई समावेश नगरिकन वातावरण संरक्षण गर्ने कुरा असम्भव प्रायः देखिन्छ । त्यसैकारण महिलाहरूलाई समावेश गराई वातावरण संरक्षणका उपायहरू अपनाउँदा स्थानीय स्तरमा वातावरण संरक्षण सम्बन्धी के कस्ता कार्यक्रम गर्न सकिन्छ भनेर थाहा पाउन सकिने हुँदा यस अध्ययनबाट वातावरण संरक्षणमा महिलाको भूमिकाको बारेमा जानकारी लिन सकिन्छ । यो अध्ययनबाट यस विषयमा अझ थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने जो कोहीलाई पनि थप जानकारी लिन मद्दत पुग्ने सक्नेछ भन्ने अपेक्षा पनि राखिएको छ ।

त्यस्तै वातावरण संरक्षण सम्बन्धी विभिन्न तथ्याङ्कहरू संकलन गर्नका लागि यसले थप जानकारी दिन सक्नेछ । यो अध्ययन वातावरण संरक्षणमा महिलाहरूको भूमिकासँग सम्बन्धित

रहेकाले सामाजिक सरोकारका विषयहरु जस्तो वातावरणीय समस्या तथा समाधानका सम्बन्धमा महिलाहरुको सहभागिताको स्थिति पनि थाहा पाउन सकिन्छ ।

यस अध्ययनबाट महिलाहरुको दैनिक जीवनशैली र वातावरणीय पक्ष बीचको परस्परको सम्बन्ध तथा त्यसको प्रभाव र असरका बारेमा पनि जानकारी लिन सकिन्छ । साथै महिला र वातावरण विचको सम्बन्धले समाजका अन्यपक्षहरु जस्तो सामाजिक जिवनशैली, रहन सहन, पारिवारिक सम्बन्ध, समाजका मुल्य मान्यता आदिमा के कस्तो असर र प्रभव पर्ने गर्दछ भन्ने कुराको अध्ययन गर्न पनि यस अध्ययनबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

१.५ अध्ययनको रूपरेखा (Outline of the Study)

यो अध्ययनलाई खास गरि विभिन्न ७ वटा अध्यायमा वर्गिकरण गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययनको परिचय को रूपमा पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य र अध्ययनको महत्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरि दोस्रो अध्यायमा अध्ययनको लागि पुनरावलोकन गरिएका विभिन्न सन्दर्भ सामाग्रीहरुलाई समावेश गरिएको छ । यसैक्रममा तेस्रो अध्यायमा अध्ययनको लागि छनौट गरिएका अनुसन्धान पद्धतिहरुको बारेमा चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै अध्याय चारमा अध्ययन स्थलको अवस्थितिको बारेमा व्याख्या गरिएको छ जसमा उक्त क्षेत्रको जनसंख्या, भौगोलिक अवस्था तथा हावापानी, तथा भूवनोटको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस अध्ययनको पाँचौ अध्यायमा अनुसन्धानबाट प्राप्त गरिएका विभिन्न सूचनाहरुको विप्लेषण गरि प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी नै छैटौ अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको दैनिक जिवनसंग वातावरणको के सस्तो सम्बन्ध तथा वातावरण संरक्षणमा महिलाहरुको भूमिका के कस्तो छ भन्ने कुराको अध्ययनलाई समावेश गरि प्रस्तुत गरिएको छ साथै अध्ययन क्षेत्रमा अन्तरवार्ताका लागि छनौट गरिएका महिलाहरुमा भएको ज्ञान तथा क्षमाताको विप्लेषण गरिएको छ । अध्याय सातमा अध्ययनको सम्पूर्ण विवरणहरुलाई सारांशमा प्रस्तुत गर्दै यस अध्ययनको निष्कर्ष तथा अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाहरुका आधारमा विभिन्न सुभावहरु राखिएको छ । यसको साथसाथै यस अध्यायनको अन्त्यमा अध्ययनको लागि आवश्यक परेका सन्दर्भ सामाग्रीहरुको सूची र अनुसुचिमा प्रश्नावलीहरु राखिएको छ ।

अध्याय दुई सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन (Literature Review)

वातावरण संरक्षणका बारेमा विभिन्न व्यक्तित्वहरूले आफ्नो अमूल्य समय र शक्ति खर्च गरेर गहिरो अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन् । विभिन्न संघ संस्था, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट समय समयमा प्रकाशित वातावरण संरक्षण सम्बन्धी विभिन्न सामग्रीहरू, लेख, रचना, जर्नल, आदि छन्, जसमध्ये सान्दर्भिक सामग्रीहरूलाई यहाँ समालोचना गर्ने प्रयास गरिएको छ । यिनीहरूको अध्ययनले वातावरण सम्बन्धी महिलाको भूमिकाको बारेमा बुझ्नका लागि महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने छ । त्यस्तै महिला र वातावरणसँग सम्बन्धित विभिन्न सवालहरूमा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरू भईरहेका छन् । ती अनुसन्धानहरूबाट प्राप्त भएका विभिन्न प्रतिवेदन तथा निष्कर्षहरू, सम्बन्धित संघ संस्था, इमेल, इन्टरनेट तथा वेब-साइटहरूमा समेत उपलब्ध छन्, तिनीहरूलाई पनि यस अध्ययनको महत्वपूर्ण र सान्दर्भिक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ ।

यस अध्यायमा विभिन्न सान्दर्भिक सामग्रीहरूलाई वातावरण, वातावरण संरक्षण, महिला र वातावरण, वातावरण संरक्षणमा महिलाको भूमिका तथा वातावरण संरक्षणका लागि महिलाले गरेका उदाहरणीय कार्यहरू भन्ने शीर्षकमा समावेश गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१ वातावरण (Environment)

शाब्दिक रूपमा व्याख्या गर्दा वातावरण एक यस्तो प्रणाली हो जसमा भौतिक, जैविक तथा सांस्कृतिक अवयवहरू हुन्छन् । जसमध्ये भौतिक वातावरण अन्तर्गत पानी, माटो, हावापानी, खनिज पदार्थहरू, आदि पर्छन् भने जैविक वातावरणमा वनस्पति, मानव लगायत जिवजन्तु हुन्छन् । त्यस्तै सांस्कृतिक वातावरणमा ज्ञान, विश्वास, परम्परागत मुल्यमान्यताहरू पर्छन् । (विकिपेडिया) ।

वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ ले वातावरणलाई प्राकृतिक, सांस्कृतिक र सामाजिक प्रणालीहरू, आर्थिक तथा मानवीय क्रियाकलापहरू र यिनका अवयवहरू तथा ती अवयवहरूको बीचको अन्तरक्रिया तथा अन्तर सम्बन्ध सम्भन्नु पर्छ भनि परिभाषित गरेको छ ।

ब्याल्क्स ल डिक्सनरी (Black's Law Dictionary) का अनुसार वातावरण भनेको भौतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सौन्दर्य र सामाजिक वस्तुस्थितिहरू तथा तत्वहरूको समग्रता हो जसले सम्पतिको मुल्य र इच्छालाई प्रभाव पारेको हुन्छ र यसले मानिसको जिवनस्तर समेतलाई असर पुऱ्याएको हुन्छ ।

त्यस्तै विश्वशब्द कोषले विभिन्न अवस्थाको आधारमा वातावरणलाई परिभाषित गरेको छ । जस्तो भौतिक तथा जैविक पदार्थहरूको रसायनिक अन्तरक्रियाबाट कुनैपनि सजिव प्राणीहरूलाई असर पुऱ्याईरहेको हुन्छ जसलाई जिव-भौतिक वातावरण भनिन्छ । त्यस्तै कुनै पनि व्याक्ति भौतिक तथा सामाजिक जिवनमा रही कुनै पनि वस्तु तथा विकास भएको हुन्छ र संस्कृतिलाई समाहित गरेर त्यहाँका मानिसहरू र संस्थाहरू विचमा एकापसी अन्तरक्रिया भइरहेको छ भने त्यसलाई सामाजिक वातावरण भनिन्छ ।

२.२ वातावरण संरक्षण (Environmental Conservation)

गुरुङ्ग (२०५७ : ५५) का अनुसार विश्वव्यापी वातावरणीय समस्याहरू देश र भौगोलिक परिवेश तथा स्थानीय मानिसको चेतना र भौतिक विकासको आधारमा भिन्न भिन्न प्रकारका पाइन्छन् । भौतिक विकास भएका अमेरिका र युरोप महादेशका देशहरूमा हरीत गृह प्रभाव, अम्लीय वर्षा, औद्योगिकीकरण, ओजोन तहको क्षयीकरण, हावापानी परिवर्तन जस्ता वातावरणीय समस्याले ग्रसित छन्, यिनले संसारभरका मानिस तथा जीवहरूलाई प्रभाव पारेका छन् ।

वातावरणीय असन्तुलन जस्तो प्राकृतिक एवं मानवीय समस्या समाधान गर्न सर्वप्रथम तीव्र गतिले अनियन्त्रित ढङ्गबाट बढ्दै गएको जनसंख्या वृद्धिको समस्यालाई प्रभावकारी रूपले नियन्त्रण गरिनु नितान्त आवश्यक छ । त्यस्तै वातावरणीय समस्या सबैको समस्या हो भन्ने भावना जनस्तरमा जागृत गर्न सके बढ्दो वातावरणीय समस्यालाई समयमै समाधान गर्न ठूलो सघाउ पुग्न जाने देखिन्छ । यसका अतिरिक्त वातावरण सन्तुलन कायम राख्न प्राकृतिक सम्पदाको कसरी संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न सकिन्छ भन्ने बारे विभिन्न माध्यमबाट व्यापक रूपले जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने वातावरणीय संरक्षण शिक्षाको ग्रामीण स्तरमा प्रचार प्रसार गर्नु नितान्त आवश्यक छ (श्रेष्ठ, २०५३ : १४) ।

यसै सन्दर्भमा फ्रान्समा मानव भूगोलका विद्वान जे ब्रुहन्सको धारणा अनुसार मानिसले वातावरणलाई आफू अनुकूल परिवर्तन गरेर साँस्कृतिक वातावरणको सिर्जना गर्दछन् । मानिसहरू शक्ति र साधनयुक्त छन् तर ती सीमाबद्ध हुन्छन् । प्रकृतिका पनि निश्चित सीमाहरू छन् जसलाई मानिसले उल्लंघन भने गर्न सक्दैनन् । मानिसले वातावरणलाई परिवर्तन गर्न सक्छन तर दबाउन सक्दैनन् र जहिले पनि उनीहरू वातावरणबाट प्रभावित भएका हुन्छन् । मानिसले वातावरणको नियमलाई अनुसरण गरेर त्यसमा परिवर्तन ल्याउने गर्छन् । कुनै पनि स्थानको भौतिक वातावरणले समेत प्रभाव पारेको हुन्छ (श्रेष्ठ, २०५३ : ६) ।

प्राकृतिक साधनका विभिन्न अंगहरू जस्तै जल, जंगल, जमीन र वायुमण्डल तथा जीवजन्तु बीच रहेको अन्तरसम्बन्ध सन्तुलित रहनु पर्दछ । प्राकृतिक श्रोत तथा साधनहरू सन्तुलित रहेको अवस्थामा मात्र यस्ता साधनहरूको दिगो रूपले विकास हुन सक्छ । नेपाल जस्तो पहाडी मुलुकमा अनियन्त्रित रूपले बढ्दै गएको जनसंख्याले प्राकृतिक श्रोत तथा साधनहरू माथि पर्न गएको चाप र नकारात्मक प्रभावले गर्दा विभिन्न किसिमका समस्या सिर्जना भएका छन् । भूक्षय, बाढी, पहिरो, वन विनास, पानीको मुहान सुक्ने जस्ता वातावरणीय समस्याहरू हाल आएर टड्कारो रूपमा देखा परेका छन् । यी समस्याहरूलाई समयमै निराकरण गर्न तर्फ दीर्घकालीन दृष्टिकोणले व्यवस्थापन विधि अवलम्बन नगर्ने हो भने यसले आउने दिनहरूमा विकराल रूप लिने सम्भावना देखा पर्न थालेको छ । यसतर्फ समयमै उचित ध्यान पुऱ्याउन नसके समस्या गम्भिर रूपले देखा पर्न थालेको छ । यसैले वातावरणीय असन्तुलनको समस्यालाई समयमै निराकरण गरी देशलाई मरुभूमि हुनबाट बचाउन अहिले देखिनै वातावरण संरक्षणका उपायहरू अवलम्बन गरिनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ (श्रेष्ठ, २०५३ : ६) ।

फोहर मैला काम नलाग्ने वस्तु हो, यो महत्वहीन वस्तुको रूपमा लिने हाम्रो सामाजिक धारणा छ तर सबै फोहर काम नलाग्ने, महत्वहीन हुँदैन । फोहर मैलाको आ-आफ्नो मूल्य हुन्छ । प्रायः वस्तुमा पुनः नयाँ वस्तु उत्पादन गर्न सक्ने क्षमता रहेको हुन्छ । फोहर मैलालाई उचित ढंगले व्यवस्थापन गर्न नसक्नु आजको प्रमुख समस्या हो । भान्साबाट उत्पादित एवं अन्य फोहरलाई श्रोतमा नै छुट्याउने बानीको विकास गर्न सके फोहर मात्र फोहर नभइ मोहर बन्न सक्छ ।

फोहर मैलालाई श्रोत मानेर व्यवस्थित रूपले तह लगाउन सक्नु नै उचित व्यवस्थापन हो (पौडेल, २०६४ : १) ।

भारतको गढवाल क्षेत्रमा पर्वतीय वातावरण संरक्षण गर्ने अभियानमा संलग्न तथा 'चिपको आन्दोलन' का अग्रगण्य नेता श्री सुन्दरलाल बहुगुणाले खाद्य, चारा, इन्धन, जैविक मल र रेसायुक्त रुखलाई पञ्च जीवन महावृक्षको संज्ञा दिनु भएको छ (बहुगुणा, १९८२ : २२) । यस्ता रुख विरुवाहरूलाई नाङ्गिएका पहाडी ठाउँहरूमा व्यापक रूपमा वृक्षारोपण गरी राम्ररी हुर्काउन सके यसले एकातिर भूक्षय र पहिरो रोकथाम गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ भने अर्कातिर यसबाट विकसित, स्वावलम्बी र दिगो अर्थ व्यवस्थाको स्थापना गर्न ठूलो मद्दत पुऱ्याएर विग्रंदो वातावरणलाई संरक्षण गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्ने देखिन्छ (श्रेष्ठ, २०५३ : १५) ।

विगत केही वर्षदेखि ईटा भट्टाको प्रदुषणबाट पीडित स्थानीय बासिन्दाहरू र वातावरण क्षेत्रमा कार्यरत केही संस्थाहरूले उठाउँदै आएको सशक्त आवजको कारण सरकारले २०६० सालमा नयाँ चिमनी भट्टाहरूको दर्तामा रोक लगाएको थियो भने २०६१ सालमा सबै पुराना प्रविधिका चिमनी भट्टाहरूको प्रयोगमा रोक लगाई कम प्रदुषण गर्ने प्रविधि तर्फ जान बाध्य गराएको थियो । नयाँ प्रविधिहरू भित्र्याउन केही दातृ संस्थाहरूले प्राविधिक सहयोग दिएका थिए भने स्थानीय उद्यमीहरू यस्तो लगानी गर्न बाध्य भएका थिए । 'फिक्सड चिमनी' र 'भर्टिकल साफ्ट' नाम गरेका प्रविधिमा ईटा भट्टाहरूले कम इन्धन प्रयोग गर्ने र प्रदुषण पनि कम गर्ने भएकाले सबैलाई फाइदा भएको छ । यसरी स्थानीय जनताको संघर्ष, स्थानीय वासीहरूको आवाजलाई कदर गर्दै सरकारले गरेको दृढ निर्णय, दातृ संस्थाहरूको प्राविधिक सहयोग र स्वच्छ प्रविधिमा निजी क्षेत्रको लगानीको परिणाम स्वरूप काठमाण्डौवासीहरूले सास फेर्ने हावामा केही सुधार आएको छ । सबै मिलेर अलिकति प्रयास गर्ने हो भने वातावरणमा सुधार ल्याउन सकिन्छ भनी प्रमाणित भएको छ (तुलाधर, २०६४ : १९) ।

वेइजिङ्घोषणापत्र तथा कार्यनीति, 'महिला र वातावरण कार्यनीति' अन्तर्गत बुँदा नं. २४६ अनुसार निर्धनता र वातावरणीय विनास घनिष्ठ रूपले अन्तरसम्बन्धित छन् । निर्धनताको कारणले वातावरणीय विनाशको प्रक्रिया शुरु हुन्छ भने वातावरणीय विनासकै कारण गरीबी र

असमानताको रचना पनि गरिदिएको छ । त्यसै गरी बुँदा नं. २४७ अनुसार वर्तमान असमान जीवन स्तरलाई कम गर्न र विश्वका सिमान्तकृत मानिसहरूको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न दीर्घकालीन विकासका लागि आवश्यक रहेको गरीबी उन्मुलनको महत्वपूर्ण कार्यमा सबै देश र मानिसहरूले सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ । दैवी प्रकोप, बसाइसराइ, युद्ध, आणविक हतियार परीक्षण र उपनीवेशवादले पनि वातावरणीय विनाशमा टेवा दिईरहेको छ । यसरी नै विश्व तापमानमा भईरहेको वृद्धिको परिणाम स्वरूप समुद्र सतहमा निरन्तर वृद्धि हुनाले टापु र समुद्र छेउछाउमा बस्ने मानिसहरूको जीवनमा खतरा उत्पन्न गरेको छ ।

२.३ महिला (Women)

विश्वशब्द कोषले महिलालाई परिभाषित गर्दै भनेको छ, 'महिला' भन्ने शब्द विशेष गरि कुनै पनि स्त्रीजातिलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ, खास गरेर एक वयस्क स्त्रीजाति जो एक युवती भन्दा तुलनात्मक रुपमा फरक हुन्छे ।

त्यस्तै महिलाका वारेमा विभिन्न धार्मिक अवधारणाहरु रहेका छन् जहाँ महिलाको वारेमा विभिन्न किसिमले व्यख्या तथा विप्लेषण गरिएको पाइन्छ । जस्तो उदाहरणको रुपमा हिन्दु धर्मले महिलालाई एक शक्तिकी देवीको रुपमा व्यख्या गरेको पाइन्छ भने बौद्ध धर्मले महिला र पुरुष जैविक तथा शारिरिक रुपमा मात्र केही फरक देखिने तर महिला र पुरुषको समान अस्तित्व रहेको हुन्छ केवल समाजमा उनीहरुको भुमिका भने फरक हुन्छ भनि व्याख्या गरेको छ । त्यस्तै इस्लाम धर्ममा पनि महिला र पुरुष दुवैलाई समान रुपामा मान्यता दिएको पाइन्छ । र महिला र पुरुषलाई समाजमा उनीहरुको कार्यक्षमता तथा कामको आधारले फरक छुट्याएको कुरा उल्लेख गरिएको छ (मजपुरिया, २००७ :९६-९९) ।

त्यस्तै महिलालाई जैविक रुपमा बच्चा जन्माउन सक्ने, बच्चालाई दुध खुवाउने, सामान्यतया लामो कपाल भएको, दाही जुंगा नआउने, तथा स्त्री प्रजनन् अंग भएको भनि व्याख्या गरिन्छ भने लैंगिक अवधारणबाट हेर्दा महिलालाई पुरुष भन्दा कमजोर, सम्पूर्ण रुपमा पुरुषमा निर्भर पर्ने, सहयोगी, भावुक, अरु र आफ्नो हेरचाह गर्ने व्यक्तिको रुपमा व्याख्या गरिन्छ (मजपुरिया,

२००७ :४१-४२) । समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणले हेर्ने हो भने महिला र पुरुष विच जैविक भिन्नता रहेको हुन्छ जसलाई परिवर्तन गर्न सकिदैन भने महिलाको लैंगिक तथा सामाजिक हैसियत पनि पुरुषको भन्दा फरक पाउन सकिन्छ, जुन स्थान र परिस्थिति अनुसार फरक फरक तथा समयानुकूल परिवर्तनशील हुन्छ । नेपाल जस्तो सांस्कृतिक विविधता रहेको देशमा हेर्ने हो भने यहाँ विभिन्न भौगोलिक अवस्था, जात, जाति, भाषा, तथा धर्म संस्कृति अनुसार महिलाको सामाजिक हैसियत फरक फरक रूपमा रहेको छ (मजपुरिया, २००७ :३४३-३४४) ।

२.४ महिला र वातावरण (Women and Environment)

राणा (२०४१) का अनुसार खास गरी ग्रामीण क्षेत्रमा बिहान बेलुकाको छाक टार्न महिलाहरूले भान्सा, खेत, वन, पँधेरो गर्नु पर्दछ । नेपालको अधिकांश दैनिक जन जीवनमा इन्धनको रूपमा दाउरा नै प्रयोग गर्ने गरिन्छ । त्यस्तै गरी खेतीपाती तथा पशुपालन ग्रामीण जनजीवनको मुख्य पेशाको रूपमा रहेको छ । जसले गर्दा घाँस, दाउरा, स्याउला, पत्कर आदि सम्पूर्ण कुराहरू प्राकृतिक श्रोतबाट नै उपलब्ध हुने हुँदा ग्रामीण जीवन पूर्णतया प्राकृतिक वातावरणमा निर्भर रहेको हुन्छ । त्यसमा पनि ग्रामीण जीवनका अधिकांश क्रियाकलापहरूमा महिलाहरूको उल्लेख्य सहभागिता हुने गर्दछ । ग्रामीण क्षेत्रमा ग्रामीण नारी वर्गले २/४ रूपैयाँ आम्दानी गर्न घरायसी काम भ्याएर जंगलमा गई दाउरा काटेर नजिकको बजार क्षेत्रमा बेच्ने गर्दछन् । अशिक्षा, अज्ञानता, तथा गरीबीको कारणले प्रेरित भएर वातावरण संरक्षण तर्फ भन्दा दैनिक आवश्यकता पूरा गरी जीवन निर्वाहका लागि बढी चिन्तित हुन्छन् ।

अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस (१९९० : ३८) द्वारा प्रकाशित 'आवर कमन फ्युचर' का अनुसार वातावरण र आर्थिक समस्याहरू सामाजिक र राजनैतिक तत्वहरूसँग गाँसिएका हुन्छन् । उदाहरणको रूपमा तीव्र जनसंख्या वृद्धिले वातावरणमा गहिरो प्रभाव पार्नुका साथै समाजमा महिलाहरूको अवस्था र अन्य सांस्कृतिक मूल्यहरूलाई पनि प्रभावित गरेको छ । वातावरणीय दवाव र असमान विकासले पनि सामाजिक समस्या र सावलहरू बढाउन सक्छन् । यस्तो पनि तर्क गरिएको छ कि शक्ति वितरण र समाजमा यसको प्रभाव वातावरण र विकासका लागि चुनौतिको रूपमा रहेको छ । त्यसैले सामाजिक विकासको कार्यक्रममा नयाँ अवधारणा समावेश गरिनु पर्ने भएको छ ।

अहिले विभिन्न संघ संगठनहरूमा मानवको गुणस्तरीय जीवनका लागि वातावरण संरक्षणको रणनीतिमा जोड दिने कुरालाई महसुस गरिएको छ । संरक्षणको मुख्य क्षेत्रको पहिचान गर्नुलाई नै चेतनाकरण कार्यक्रम भनिन्छ । यस अर्थमा महिलाको भूमिका उल्लेखनीय हुन्छ (मजपुरिया, २००७ : ५८५) ।

काम व्यवस्थापनको मुख्य आधार र प्रकृतिका सबै श्रोतहरू जस्तो खाना, इन्धन र पानीको मुख्य उत्तरदायित्व महिलाहरूमा निहित हुन्छ (राणा, १९९५ : १२६) ।

वातावरणीय सवालहरूको निकट सम्बन्ध महिलाहरूसँग अधिक हुन्छ र उनीहरूको वरिपरिको अवस्थाको वातावरणमा हुने कुनै पनि परिवर्तनबाट उनीहरूनै सबभन्दा बढी र पहिले प्रभावित हुन्छन्, ती परिवर्तनहरू चाहे नकारात्मक हुन् वा सकारात्मक । सामुदायिक वन वा वातावरण संरक्षण जस्ता वातावरण सम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा महिलाहरूको सहभागिता अत्यन्त उत्साहजनक रहेको पाइएको छ । नेपालको ग्रामीण समुदायहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्थामा महिला र वातावरण बीचको सम्बन्ध बारे नेपालको विकासका क्षेत्रहरूले राम्ररी नै बुझेको पाइएको छ । तर विकासका सम्पूर्ण निकायमा वातावरणको क्षेत्र तुलनात्मक रूपले सर्वाङ्गीण विकासको परिप्रेक्षमा नयाँ भएकाले परम्परागत वातावरण संरक्षण कार्यक्रमहरूको ढाँचाबाट बाहिर ल्याउन आवश्यक छ ताकि नयाँ चुनौतिहरूको सामना गर्न र समुदायका आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नुका साथै यस्ता कार्यक्रमहरूलाई अझ महिलामैत्री र लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरण गर्न वान्छनीय छ (बेइजिङ् + ५ प्रतिवेदन, २००३) ।

नेपालमा जनसंख्याको बढ्दो रफ्तारले ऐलानी र वन क्षेत्र लगायत भीराला पाखाहरूमा खेतीपाती गर्ने क्रम बढेको छ जसले वन विनाश, भूक्षय र बाढी पहिरो तथा डुबानमा अभूतपूर्व वृद्धि भएको छ (इ.आइ.यू., १९९७) । यसरी वातावरणको भयावह ह्रासले महिलाहरूको जीवनमा अत्यन्त गम्भीर प्रभाव परिरहेको छ । निरन्तर वन विनाश, जमिनको ह्रासोन्मुख उर्वराशक्ति र बढ्दो प्रदुषणले घर परिवारको आजिविकालाई तहस नहस पारिरहेको छ, किनकि यसले महिलाहरूको दैनिक कामको बोभलाई बढाइदिएको छ (भट्टराई र अन्य, सन् १९९४) । वन

विनासको वृद्धि र वन पैदावरहरूको अभाव बढेपछि महिलाहरूले घाँस, दाउरा र अन्य वन उत्पादन संकलन गर्न तथा पानी लिन धेरै टाढा धाउनु पर्छ, जसले गर्दा उनीहरूले गर्नु पर्ने लामो समयको काममा अब केही घन्टा थपिन गएको छ । चर्को वन विनाश भएका ठाउँमा एक भारी दाउरा ल्याउन ७५ प्रतिशत समय बढी लाग्ने गरेको पाइएको छ जसले गर्दा कृषि कार्यमा लगाउने समय घट्न गएको छ (कुमार र होचकिस, १९८८) ।

ग्रामीण महिलाहरू घरपरिवारको व्यवस्थापक मात्र होइनन्, औपचारिक वा अनौपचारिक श्रोत साधन व्यवस्थापक पनि हुन् । इस्कापले गरेको एउटा अनुसन्धान अनुसार वन विनाश र खानी उत्खननका कारणले १४५ प्रजातिका बोटविरुवाहरू लोप भएको तथ्याङ्क महिलाहरूले सूचीकृत गरेका छन् । उनीहरूले तिनीहरूको उपयोगिता, प्राप्यता, प्रयोग र गुणस्तरका आधारमा व्यवस्थित तरिकाले वर्गीकरण समेत गरेका छन् (इस्काप, १९९६) ।

महिलाहरूले प्राङ्गारिक मल संकलन गर्ने, बनाउने र छर्ने काम गर्दछन्, जसले माटोको उर्वराशक्ति व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । नेपालका केही भागमा कृषि उत्पादन, खास गरी पशुपालनका लागि किसानहरू, विशेषगरी महिलाहरूलाई जिम्मा दिइएको पर्ती र चरिचरण जग्गा जमीनको व्यवस्थापन र संरक्षण गर्न रचनात्मक उपायहरू अवलम्बन गरेको पाइएको छ (भट्ट र अन्य, १९९४) ।

नेपालमा महिलाहरूको कार्यबोझ दोहोरो छ - घरायसी कार्य र कृषि उत्पादन । पशुपालन, वन र अन्य प्राकृतिक साधनको प्रयोगमा महिलाहरूको भूमिका र संलग्नता अत्याधिक छ । पर्यावरणीय विनाश र कृषि प्रविधि तथा कृषि कार्यमा निरन्तर भईरहेका परिवर्तनहरूका कारणले महिलाहरूको काम भन् कठिन र भन् धेरै समय लाग्ने बनेको छ । महिलाहरूले कृषि र गैरकृषि क्रियाकलापहरू तथा भूमिहीन कृषि श्रमिकका रूपमा गर्ने कामहरूबाट घरायसी/पारिवारिक आम्दानीमा ठूलो योगदान गर्छन् एवं घरायसी कामको प्रमुख दायित्व निर्वाह गर्छन् । तर यी सबै कामहरूको आर्थिक (राष्ट्रिय र घरायसी स्तरमा) लेखाजोखा छैन (यू.एन.डि.पि., १९९७) ।

नेपालका ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूको वनसित अत्यन्त घनिष्ठ सम्बन्ध छ । खाना पकाउने इन्धनका रूपमा दाउरा काट्ने/जम्मा गर्ने कार्यले ग्रामीण जनजीवनको इन्धनको ९५ प्रतिशत भाग ओगटेको छ (डेन्होल्म, सन् १९९१) । घाँसपात र अन्य वन्य उत्पादानहरू संकलन गर्ने काम अत्यन्त थकाउने र भिक्नो लाग्ने हुन्छ, जुन मुख्यतया र परम्परागत रूपमा महिलाहरूले नै गर्छन् (ओभा, तिवारी र अन्य, १९८९) । महिलाले गर्ने घरायसी कामको तीन चौथाई भन्दा बढी समय वन पैदावारहरू संकलन गर्ने काममा खर्च हुने गरेको छ (कुमार र होचकिस, १९८८) ।

नेपालको द्रूत गतिमा वृद्धि भईरहेको जनसंख्याले गर्दा बाँझो, ऐलानी, पर्ती, गौचर र अन्य वन क्षेत्रमा कृषि कार्य बढिरहेको छ, जसले गर्दा वन विनाश, भूक्षय, बाढी, पहिरो आदि पनि अभूतपूर्व रूपले बढेको छ । यी सबै कारणहरूले गर्दा महिलाहरूको दैनिक कार्य बोझ बढ्नुका साथै स्वास्थ्यमा पनि नकारात्मक प्रभाव वृद्धि भईरहेको छ (वेइजिङ् + १५, २०१०) ।

आज महिलाहरू विश्वव्यापी ह्यासोन्मुख प्रवृत्तिहरू विरुद्ध संघर्षरत छन् तर पनि उनीहरू सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन समेत कार्यरत छन् । स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरूको स्थापना गरेर धेरै महिलाहरूले अग्रपंक्तिमा स्थान र सम्मान प्राप्त गरेका छन् तथा वातावरणीय सवालहरूमा सहभागी हुने अधिकार मात्र प्राप्त गरेका छैनन् विभिन्न आवश्यकताहरू, जिम्मेवारीहरू र प्राकृतिक श्रोत साधनहरू सम्बन्धी ज्ञान लगायत वातावरणसित उनीहरूले विभिन्न प्रकारका सम्बन्ध पनि राखेका छन् (जिगिन्स, १९९४) ।

यसैकारणले गर्दा वातावरणीय विनाश, वन विनाश, प्रदुषण र अधिक जनसंख्याबाट पुरुषहरूको तुलनामा महिलाहरू अझ बढी प्रभावित हुन्छन् । महिलाहरू वातावरणीय सवालहरूबाट प्रत्यक्षतः प्रभावित हुने भएकाले नै उनीहरू वातावरणीय समस्याहरूबारे बढी सरोकार राख्छन् (साइलेन्ट स्प्रिङ्ग टु भोकल भेङ्गार्ड, १९९७) ।

युवतीहरूले आज आफ्नो स्वाभिमान र मानव जीवनका लागि वीषशास्त्र (Toxicology), कृषि, बायोकेमिस्ट्री, वातावरणीय संरक्षण, हरित रसायन शास्त्र, वैकल्पिक उर्जा, स्वास्थ्य, पोषण र पर्यावरणीय गतिशीलता जस्ता विषयमा अध्ययन गर्नु वान्छनीय छ । महिलाहरूले आज शासनका सबै क्षेत्रहरूमा प्रवेश गर्नु पर्छ । यस ग्रहमा संभव भएसम्म पर्यावरणीय विनाश रोकथाम गर्दै वा कम्तीमा पनि विनाश नगरी संरक्षण गर्नु आवश्यक छ । हामीले यो कुरा बुझ्नु पर्छ र यसको शिक्षा दिनै पर्छ कि महिला सिर्जना हुन् र महिला भविष्य हुन् तथा सबभन्दा महत्वपूर्ण चाहिँ महिला जीवन हुन् (लेना हकिम) ।

कोर्नेल विश्वविद्यालयले हालै प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनमा विश्वको मानव मृत्युको ४० प्रतिशत वातावरणीय प्रदूषणबाट हुने गरेको उल्लेखित छ । विश्वव्यापी तापमानमा वृद्धि र बढ्दो क्यान्सरको दर चुनौतिको रूपमा रहेका छन् तथा राचेल कार्सन जस्ता वातावरणका अग्रणी महिलाहरूलाई अगाडि ल्याउन आवश्यक भएको छ । महिला र वातावरणलाई राम्ररी बुझ्ने र सम्मान गर्ने गरिन्छ । सबै मानव संस्कृतिमा प्रकृति र महिलाको सम्मान गर्ने भाव निहित छ र शिक्षाका सबै तहमा युवा पुस्तालाई यो कुरा शिक्षित गर्नु जरुरी छ । धेरै जसो जनजातिहरूमा मातृ प्रधान प्रचलन छन्, जसको अगुवाई बुद्धिमतापूर्ण वृद्धाहरूले गर्छन् र जसले 'पृथ्वी माता' लाई गंभीरताका साथ सम्मान गर्छन् (लेना हकिम) ।

इतिहास भरी नै पुरुषहरूले प्राकृतिक श्रोत साधनहरूलाई व्यावसायिक आयमूलक साधनका रूपमा लिएको पाइन्छ जबकि महिलाहरूले चाहिँ आफ्नो आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने साधनका रूपमा वातावरणलाई लिएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि हरियो रुख नकाटी हावा हुरीले भाँचेका हाँगाहरू (ग्रामीण भारतीय महिलाहरूले) बटुलेर इन्धनको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेका छन् (रोड्डा, अन्नावेल १९९१) ।

अफ्रिकी, एशियाली र ल्याटिन अमेरिकी महिलाहरूले आफ्नो परिवारका लागि खाद्य उत्पादन गर्न जमिन प्रयोग गर्छन् र त्यस दौरानमा उनीहरूले जमिन वा माटोको अवस्था, पानी र अन्य वातावरणीय तत्वहरू बारे ज्ञान प्राप्त गर्छन् (अब्जुग, बेल्ला, १९९५) । यी क्षेत्रहरूमा वातावरणीय परिवर्तनहरू जस्तै वन विनाशले त्यहाँका महिलाहरूमा अत्याधिक नकारात्मक

प्रभाव पारिरहेका छन् र उनीहरूलाई तबसम्म धेरै हानी पुऱ्याइरहन्छन् जब सम्म उनीहरूले यी परिवर्तनको सामना गर्ने उपायहरू अवलम्बन गर्न सक्दैनन् (रोड्डा, अन्नावेल १९९१) ।

महिलाहरू जति गरीब हुन्छन् उनीहरू रहेको वातावरण पनि त्यति नै धेरै खराब हुन्छ र उनीहरूका छोराछोरीहरू अस्वस्थ र अशिक्षित हुने सम्भावना पनि उति नै बढी हुन्छ । ऐतिहासिक भुकाउहरूले के देखाएका छन् भने महिलाहरूले समाजमा सामाजिक र सांस्कृतिक प्रतिष्ठा गुमाउने अवस्था हुँदा त्यस समाजमा प्रकृतिको सम्मान पनि ह्रास हुन्छ र स्वध्वंश हुन थाल्छ । उदाहरणका लागि आधुनिक शहरहरूमा महिला-मैत्री घर, सडक र अन्य निर्माणहरू नभएकाले उनीहरूको स्वास्थ्य, खुसी र आनन्दमा नकारात्मक असर पुग्न गई उनीहरूलाई दम, एलर्जी, क्यान्सर जस्ता रोगव्याधीबाट पीडित लगायत रासायनिक संवेदनशील तुल्याइदिन्छ । महिला प्रतिको साँच्चो सम्मानले नै उनको इतिहास तथा संस्कृतिमा उनले दिएको योगदानको सम्मान हुन्छ । महिलाहरू नै समूह संगठन, कृषक, जुलाहा र भाँडाकुँडा बनाउने शिल्पकार हुन्, जसका हातहरूले पृथ्वीका उपहारहरूलाई दैनिक रूपमा आकार दिएका छन् । धेरै संस्कृतिमा महिलाहरू नै पारिवारिक चिकित्सक हुन्छन्, जसले जडिबुटी बारे जानेका हुन्छन् र आफ्ना छोराछोरीका लागि ओखतिमुलो तयार गर्छन् । परिवार कल्याणका लागि आर्थिक नियन्त्रणमा महिलाको पहुँच भएका अत्याधिक घटनामा नै परिवारको दीर्घजीवन, सुस्वास्थ्य र समृद्धि भएको पाइन्छ । नोबेल पुरस्कार विजेता डा. मोहम्मद युनुसले यस कुरालाई आत्मसात गरेर नै लघु ऋण कार्यक्रमको ९० प्रतिशत लगानी महिलाहरूलाई गरेका थिए । जहाँ महिलाहरूको उन्नति र प्रगति हुन्छ त्यस ठाँउको आसपासको वातावरण रोगमुक्त, स्वच्छ हुन्छ (लेना हकिम) ।

२.५ वातावरण संरक्षणमा महिलाको भूमिका (Role of Women in the Environmental Protection)

१) चिफ्को आन्दोलन (Chipko Movement)

महिलाहरूबाट अभिप्रेरित पहिलो वातावरणीय आन्दोलनका रूपमा सन् १९०६ मा चिफ्को आन्दोलन (भारतमा रुखमा टाँसिने महिलाहरू) को नामले प्रख्यात छ । राजस्थानको राज्य सरकारले वनको व्यावसायिक फँडानीको अनुमति दिएको विरोधमा यो आन्दोलन शुरु भएको थियो । स्थानीय महिलाहरूले वनमा आश्रित उनीहरूको

जीवनशैलीको संरक्षण गर्नका लागि वन फण्डानी रोकन रुखमा टाँसिएर रुख काट्न नदिई विरोध प्रदर्शन गरेका थिए । यस आन्दोलनले 'पर्यावरण स्थायी अर्थतन्त्र हो' भन्ने नारा अवलम्बन गरेको थियो । यस आन्दोलनले वातावरण र महिला बीचको सम्बन्धको कडीलाई सुस्पष्ट रूपमा दर्शाएको छ (विश्व शब्दकोष) ।

॥ हरित पेटी आन्दोलन (Green Belt Movement)

केन्याका नोबेल पुरस्कार विजेता वाङ्गारी माथाईले अन्य केही महिलाहरूसँग मिलेर सन् १९७७ मा करैसाबारीमा सातवटा रुखका विरुवा रोपी शुरु गरेको कार्यले सन् २००५ सम्ममा विशाल आन्दोलनको रूप लिई ३० करोड रुखहरू रोपिएका थिए । केन्यामा द्रुत गतिले विनाश भईरहेको वनको पुनर्संरक्षण तथा वातावरण संरक्षणबाट ग्रामीण महिलाहरूको सशक्तिकरण गर्ने यस आन्दोलनको उद्देश्य रहेको थियो (विश्व शब्दकोष) ।

आय आर्जनका लागि वनको रुख काट्ने काम पुरुषहरूले गर्छन् भने महिलाहरूले रुख विरुवा जोगाएर वन संरक्षण गर्ने गरेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि, भारतको सन् १९०६ को चिपको आन्दोलन हो, जुन पुरुषहरू र महिलाहरूका बीचमा भएको थियो । यो द्वन्द्व पुरुषहरूले उद्योग/व्यवसायका लागि वन फण्डानी गर्ने र महिलाहरूले चाहिँ खाद्यको श्रोत वन भएकोले वन बचाउन चाहन्थे, किनकि महिलाहरूका लागि वनको विनाश जीवन वा बाँच्नुको सवालसित सम्बन्धित थियो (ब्रेटन, मेरी जे., १९८८) ।

विश्वका विकासशील क्षेत्रहरूमा जल, जंगल र जमिन जस्ता प्राकृतिक श्रोत साधनहरूको प्रमुख उपभोगकर्ता महिलाहरू नै मानिन्छन् । किनभने दाउरा, खाना, घाँसपात, आदि संकलन गर्नका लागि महिलाहरू नै जिम्मेवार हुन्छन् (जिगिन्स, १९९९) ।

यस कारणले गर्दा ग्रामीण महिलाहरूलाई प्राकृतिक श्रोत साधनहरूसित घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित बनाई दिएको छ । जसबाट वातावरणको बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोग र संरक्षणको नौलो

संस्कृतिको प्रवर्द्धन भएको छ ताकि भविष्यका सन्ततीहरूले उनीहरूको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सकुन् (जिगिन्स, १९९९) ।

उपयुक्त कृषि उत्पादन र मानवका लागि पोषण प्राप्त गर्नका साथै महिलाहरूले भूमिमाथि पहुँच र नियन्त्रणको अधिकार उपभोग गर्ने कुरासित यो अभिन्न रूपले सम्बन्धित छ । महिलाहरूले प्रकृतिको क्षमताको संरक्षण र प्रवर्द्धन, खेतबारीको संभार तथा वातावरणको भविष्यको सुरक्षालाई प्राथमिकता दिन्छन् । वातावरणमा महिलाहरू मुख्य सरोकारवाला हुन् भन्ने कुरा प्राकृतिक श्रोत साधनहरूको स्याहार सम्भार र संरक्षणमा उनीहरूले प्रदर्शित गर्ने तत्परताबाट स्पष्ट हुन्छ (जिगिन्स, १९९९) ।

वेइजिङ् + १५ गैसस राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०१० का अनुसार वातावरणबाट पुरुषभन्दा महिलाहरू बढी प्रभावित हुन्छन् किनभने उनीहरू वातावरण प्रति अधिक संवेदनशील हुन्छन् भन्ने कुरा सर्वव्यापी र सर्वमान्य छ ।

कुल भूक्षेत्रको ३७.६ प्रतिशत मात्र नेपालको वन जंगलले ओगटेको छ (बस्नेत, १९९५) । यही नै नेपालको कुल इन्धनको ९० प्रतिशत र घाँसपातको ५० प्रतिशतको आपूर्तिकर्ता हो (केन्द्रिय तथ्यांक विभाग) । मुख्यतः महिलाहरूले नै बेचबिखनका लागि वनबाट विभिन्न उत्पादनहरू तयार गर्छन् । नेपालका कृषक समुदायहरू र पशुपालन व्यवसायीहरूले उच्चस्तरीय एकीकृत र अन्तरसम्बन्धित उत्पादन प्रणालीहरूको प्रयोग गर्छन् । त्यसैले कुनै एउटा प्रणालीको उत्पादकत्व अरु प्रणालीहरूको उत्पादकत्व माथि आधारित हुन्छन् ।

नेपालका ग्रामीण महिलाहरूको वनसित अति घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको छ । महिलाहरूले खाना पकाउने ९५ प्रतिशत इन्धनको रूपमा वनबाट दाउरा संकलन गर्छन् । त्यस्तै गाई, भैंसी, भेडा, बाख्रा, आदिका लागि घाँसपात संकलन गर्ने काममा पनि महिलाहरूले धेरै समय व्यतित गर्छन् । सामान्यतः एउटा भैंसीले अन्य चारो वा खोले, कुँडो बाहेक पनि दुई भारी घाँस खान्छ । वन्य

उत्पादनहरू संकलन गर्ने काममा ग्रामीण महिलाहरूको ३-४ घण्टा समय व्यतित हुने गरेको छ (बेइजिङ्ग + १५, २०१०) ।

गैँडा संरक्षणका लागि सहकार्य (पि.ए.आर.सि.) ले 'फ्रेन्डसिप चितवन' नामक संस्थासँग संयुक्त रूपमा सञ्चालित ५ दिने (सन् २००७ जुलाई १०-१४), 'महिला (प्रौढ) वातावरण शिक्षा कार्यक्रम' को प्रतिवेदन अनुसार वातावरण, प्रदुषण, स्वास्थ्य, जनसंख्या व्यवस्थापन, वासस्थान विनाश, वन्यजन्तुको विनाश तथा चोरी शिकारी, वन व्यवस्थापन, गैँडा लगायत वन्य जन्तुहरू माथिको जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू र गैँडाको समीक्षा सम्बन्धी चेतना जागरणका लागि सञ्चालित यस कार्यक्रमले पुरुषको तुलनामा महिलाहरू आफ्नो घरायसी जीवन र ग्रामीण जनजीवनको हेरविचारमा अधिक संलग्न हुने तथा महिलाहरू पनि वन्यजन्तुहरूको वासस्थान विनाशमा संलग्न हुने भएकाले महिला समूहहरूलाई लक्षित गरेको थियो । महिलाको जीवन र घरायसी सरसफाई अभिन्न रूपले गाँसिएको हुन्छ तथा उनीहरू जनसंख्या वृद्धि र यसको व्यवस्थापनको अभिन्न अंग पनि हुन्छन् । यस सम्बन्धी ज्ञान सहभागीहरूले आफ्नो समुदायमा आदान प्रदान गर्ने तथा आफ्नो र छिमेकीहरूको दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्नेछन् भन्ने अपेक्षा समेत यस कार्यक्रमले राखेको थियो । तथा यसले प्रकृति संरक्षण र स्वस्थ वातावरण निर्माणमा थोरै भए पनि योगदान गर्ने आशा राखेको छ ।

बेइजिङ्ग घोषणापत्र तथा कार्यनीतिको 'महिला र वातावरण' को बुँदा नं. २५० अनुसार पुनः प्रशोधनका कार्य गरेर फोहर हटाउने, श्रोत साधनहरूको छिटो छिटो उपभोगमा कमी ल्याउने र वातावरणीय आचार संहिता निर्माण गरेर अति-उपभोगलाई न्यूनीकरण गर्ने काममा महिलाहरूले नेतृत्वदायी भूमिका खेलेका छन् । श्रोत साधनहरूको दिगो उपभोग सम्बन्धी निर्णयमा महिलाहरूले ठूलो प्रभाव पार्न सक्छन् साथै युवा परिचालन र स्थानीय अभियानहरूद्वारा स्थानीय तहमा वातावरणीय व्यवस्थापनमा महिलाहरूको योगदान प्रष्टरूपमा देखिएको छ, तसर्थ यहाँका विकेन्द्रित कार्यक्रमहरू बढी प्रभावकारी भएका छन् । महिलाहरू, विशेष गरी आदिवासी महिलाहरूको वातावरणीय सम्बन्ध प्रगाढ हुने भएकोले क्षतिग्रस्त वातावरणीय सम्बन्ध र क्षतिग्रस्त वातावरणीय चक्र व्यवस्थापनमा उनीहरूको विशेष ज्ञान हुन्छ,

। धेरै जसो समुदायमा उत्पादन कार्यमा महिलाको श्रम नै प्रमुख हुन्छ । खाद्य पोषण, अनौपचारिक क्षेत्रका विकास र वातावरण संरक्षणमा उनीहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । केही क्षेत्रहरूमा त पुरुषहरू कमाइ गर्न टाढा जानुपर्ने भएकोले महिलाहरू मात्र समुदायका स्थिर सदस्य हुन्छन्, यस्तो अवस्थामा महिलाहरू नै प्राकृतिक वातावरणको संरक्षक र घर तथा समुदायका लागि दिगो श्रोतको व्यवस्थापक हुन्छन् ।

थकाली (२०६४ : ५) का अनुसार प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पछि, देशको सामाजिक, आर्थिक र विकास निर्माणका कार्यक्रममा महिला सहभागिता बढेको देखिन्छ । जसको फलस्वरूप महिलाहरूको संलग्नता र सक्रियतामा संघ संस्था तथा आमा समूहहरू स्थापना भएका छन् । यही क्रममा 'महिला वातावरण संरक्षण समिति' (वेष्को) को पनि जन्म हुन गई कसैको नजरमा नपरेको तर विकराल समस्याको रूपमा फैलिएको फोहर मैला व्यवस्थापनलाई आत्मसात गरी ५० घरबाट काम शुरु गरिएको थियो । खुल्ला रूपमा फालिएको फोहर मैलालाई शुल्क तिर्न वा 'जसले फोहर गर्छ, त्यसैले मूल्य चुकाउनु पर्छ' भन्ने अवधारणालाई लागु गर्न वेष्कोका सामु ठूलो चुनौति थियो तर यसको उद्देश्य, प्रतिवद्धता र समुदायको साथ पाएकोले यो सफल भयो । आफन्त र साथिसंगीहरूबाट शुरु गरिएको फोहर संकलन आज एउटा व्यवसाय र रोजगारको माध्यम बनेको छ ।

वातावरणीय संरक्षणको क्षेत्रमा सञ्चालन गरिआएका क्रियाकलापहरू तथा संस्थागत दिगो विकासमा केही कमजोरी तथा कठिनाइहरू अवश्य छन् । ती कमजोरी तथा कठिनाइहरूलाई समय सापेक्ष हटाउन एवं समाधान गर्न सबै दिदीबहिनीहरू एकजुट हुनेनै छन् । तर हालसम्मको अनुभवले के देखाएको छ भने महिलाहरूले गरेका हरेक कार्य व्यवस्थित र दिगो हुन सक्छन्, उनीहरूलाई पारिवारिक तथा सामाजिक सहयोग प्राप्त भयो भने राष्ट्रको नेतृत्व देखि लिएर सामाजिक विकासको कुनै पनि कार्यको जिम्मा दिएमा सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न सक्छन् (पौडेल, २०६४) ।

त्यस्तै थापा, (२०६४ : ९) का अनुसार हाम्रो देशमा घरधन्दा तथा भित्री कामहरू, जस्तै : खाना पकाउने, लुगा धुने, तरकारी केलाउने, घरको सरसफाई गर्ने जस्ता सम्पूर्ण कामहरू लगभग ९५ प्रतिशत महिलाहरूबाट नै सम्पन्न हुन्छन् । घरायसी फोहर मैला निष्कासन प्राय महिलाहरूकै हातबाट हुने भएकाले पनि फोहर मैला व्यवस्थापनमा महिलाहरूकै भूमिका रहन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा फोहरको निष्कासन पनि सजिलै तह लाग्छ, जस्तो भान्साबाट निस्कने सडेगलेका वा फालिएका खाने कुराहरू सिधै गाईवस्तुलाई दिइन्छ, र अन्य सड्ने गल्ने फोहरहरू मलखाडीमा राखिन्छ । नसड्ने वस्तुहरू जस्तो प्लाष्टिक, कागजका खोल, शीशा र बट्टाहरूलाई पुनःप्रयोग गर्ने प्रचलन पनि छ र पुनःप्रयोग नभए वा टुटेफुटेका सामान जग्गा जमिन प्रशस्त हुने हुँदा मानिसको पहुँच नहुने स्थानमा फालिन्छ । जसको फलस्वरूप घरको फोहर घरमै सजिलै व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।

घर परिवारमा सबै सदस्यहरूको दायित्व भएता पनि परम्परादेखि महिलाहरूले नै सफाईको काम गर्दै आएको हामी पाउँछौं । बालबालिकाहरूको स्याहार सुसार, घरधन्दा, लगायत सबै काम महिलाहरूबाट नै हुँदै आएका छन् । गाँउघरमा त गाईवस्तु चराउनेदेखि लिएर भकारो सोर्ने काम प्रायः महिलाहरूले नै गर्दै आएको पाउँछौं (पौडेल, २०६४ : २६) ।

स्वच्छ वातावरणलाई बचाई राख्न दिगो विकासका लागि महिलाहरूले राम्रो भूमिका खेल्न सक्छन् । जस्तो कि पानीको उचित उपयोग, वर्षाको पानी सुव्यवस्थित गर्ने, रुखका लागि विरुवाहरू रोप्ने, वन जंगलको संरक्षण गर्ने, फोहर व्यवस्थापन उचित ढंगले गरेर घर भित्रदेखि बाहिर टोल, छिमेक र राष्ट्रसम्म सेवा गर्न सक्छन् (श्रेष्ठ, २०६४ : ३३) ।

वातावरणीय कार्यक्रम भन्नाले ठेट रूपमा फोहर व्यवस्थापन र स्थलगत सरसफाई तथा सुधार गर्नु पनि हो । यी सबै कुराहरू राम्रो तरिकाबाट संचालन गर्नका लागि जनसहभागिता अत्यावश्यक हुन्छ । अझ भन् महिला सहभागिता त निकै आवश्यक छ । प्रत्यक्ष रूपमा पुरुषहरूले गरेको देखिएता पनि अप्रत्यक्ष रूपमा महिलाहरूको सहभागिता रहेको पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०६४ : ३३) ।

धेरै महिलाहरूलाई दिगो विकासमा सहभागी हुनका लागि सचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरूको आवश्यकता छ । ग्रामीण क्षेत्रमा रुख विरुवाहरू रोपेर वन जंगल संरक्षण गर्न सकिन्छ भने शहरी क्षेत्रहरूमा फोहर मैलाको उचित व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । केही महिलाहरूले फोहर व्यवस्थापन गर्न थालिसकेका छन् । जसको उदाहरणका रूपमा काठमाण्डौ उपत्यकामा शुरु भएको 'महिला वातावरण संरक्षण समिति' (वेष्को) लाई लिन सकिन्छ । यसले पहिलो पटक ललितपुर जिल्लाको एउटा वडामा फोहर मैला व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले केही सचेत महिलाहरूको समूहबाट स्थापना भएको थियो, जुन अहिलेसम्ममा अन्य धेरै स्थानहरूमा पनि प्रभावकारी रूपमा काम गर्न सफल भएको छ (पोखरेल, २०६४ : २९) ।

यसरी नै पोखरेल (वि.सं. २०६४ : ३१) का अनुसार महिला, विशेष गरी स्थानीय स्तरमा महिलाहरूसँग परिस्थितिकीय प्रणालीसँग समायोजन हुने र त्यसको व्यवस्थापन गर्ने विशेष ज्ञान हुन्छ । समुदायका अधिकांश महिलाहरूको मुख्य श्रम शक्ति नै खाद्यान्न उत्पादन र व्यवस्थापन गर्ने, औपचारिक क्षेत्रहरू तथा वातावरण संरक्षणमा विशेष भूमिका रहने गर्दछ । निश्चित क्षेत्रहरूमा सामान्यतया महिलाहरू समुदायको स्थिर सदस्यको रूपमा रहेका हुन्छन् जहाँ पुरुषहरू बाहिर गएर पनि काम गरिरहेका हुन्छन् । त्यसैले प्राकृतिक वातावरणको सुरक्षा र उचित संरक्षण तथा श्रोत साधनहरूलाई दीर्घकालीन रूपमा स्थापित गर्ने साथै घर व्यवहार र समुदायको व्यवस्थापन गर्ने काम पनि महिलाहरूलाई नै छाडिन्छ ।

२.६ वातावरण संरक्षणका लागि महिलाहरूले गरेका उदाहरणीय कार्यहरू (Exemplary Works of Women to Protect the Environment)

घरदैलो फोहर संकलन

सन् १९८०/९० को दशकतिर शहरको बाटोका किनार तथा खाली जग्गाहरूमा जहाँतहीं फोहर फाल्ने परिपाटी थियो, जसले गर्दा दुर्गन्ध मात्र होइन शहरको सौन्दर्य समेत नराम्रो देखिएको थियो । तसर्थ 'महिला वातावरण संरक्षण समिति' ले घरघरबाट फोहर संकलन गरी कन्टेनरसम्म पुऱ्याउनका लागि घरदैलोबाट फोहर संकलन सेवाको शुरुवात गर्‍यो । यसले गर्दा फोहर जथाभावी फाल्नुको सट्टा एकै ठाउँमा जम्मा गर्ने

व्यवस्थाको शुरुवात भयो, यसैबाट 'जसले फोहर पार्छ त्यसले भुक्तानी गर्नु पर्छ' भन्ने अवधारणाको विकास भयो (वेप्लो, २०६४) ।

१) सामुदायिक कम्पोस्ट उत्पादन कार्यक्रम

फोहर मैलामा जैविक वस्तुको मात्रा ६५ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको हुन्छ । त्यस्ता फोहरलाई छुट्याई जैविक मल बनाउन सके ठूलो मात्रामा रहेको फोहरलाई सजिलो र सस्तो तरिकाबाट व्यवस्थापन गर्न सकिने राम्रो नमुना देखाउनका लागि सन् १९९६ मा डानिडा (DANIDA) को सहयोगमा सामुदायिक स्तरमा सञ्चालित यस कार्यक्रमको सफलतापछि वार्ड नै पिच्छे यस्ता प्लान्ट सञ्चालन गर्न सकिन्छ भन्ने सोच प्रस्तुत गरेको छ । यसले मासिक २ मेट्रिक टन मल उत्पादन गरिरहेको छ (वेप्लो, २०६४) ।

२) बायोग्याँस उत्पादन कार्यक्रम

ठूलो मात्रामा रहेको जैविक फोहरलाई दर्धिकालीन रूपमा व्यवस्थित गर्ने उपायको खोजी गर्ने सिलसिलामा बायोग्याँस उत्पादन र कम्पोष्ट मल बनाउने अनुसन्धान कार्यलाई अधि सारिएको थियो तथा दातृ निकायहरूमा सहयोगका लागि अनुरोध पठाईएको थियो । भाग्यवस् यु.एन.डि.पि. को लघु अनुदान कार्यक्रमले सन् २००३ देखि यसमा सहयोग उपलब्ध गराएको थियो । अनुसन्धानको रूपमा वेप्लोले वडा नं. १ क्षेत्रको जैविक फोहरलाई छुट्याई बायोग्याँस उत्पादन गर्ने कार्य शुरु गर्‍यो र सफलता पनि प्राप्त गर्‍यो । कार्यक्रमको विस्तार गर्ने क्रममा फोहर बढी निस्कने ठाउँहरू जस्तै स्कूल, होटल, अस्पताल आदि श्रोतमा नै व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्ने नमुना कार्यक्रम शुरु गरेको छ । जस्तै ५० घनमिटरको बायोग्याँस प्लान्ट बुढानीलकण्ठ स्कूल र २० घनमिटरको बायोग्याँस प्लान्ट पार्क भिलेज रिसोर्टमा निर्माण कार्य शुरु भएको छ (वेप्लो, २०६४) ।

३) वातावरणीय शिक्षा कार्यक्रम

वातावरणीय शिक्षा कार्यक्रम वेप्लोको नियमित कार्यक्रमका रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको छ । यसको मुख्य उद्देश्य समुदायको सीप र क्षमता विकास गराई प्रत्यक्ष रूपमा उनीहरूकै सक्रिय सहभागिता र संलग्नतामा वातावरणीय क्रियाकलापहरूको सञ्चालन र विस्तार गर्ने रहेको छ । किनभने वातावरण संरक्षण र सम्बर्द्धनका तौर

तरिका थाहा नभएकोले पनि प्रायः मानिसहरूको सहभागिता कम रहेको छ । वेपकोले प्रत्येक क्षेत्रमा वातावरणीय संरक्षण समूहहरू गठन गर्नुपर्छ भनी कार्यक्रम शुरु गरेको हो । यस अन्तर्गत समूह गठन सीप तथा क्षमता विकास र परिचालन गर्ने कार्यक्रम रहेको छ (वेपको, २०६४) ।

॥ महिला समूह गठन र परिचालन

समुदायको वातावरण संरक्षणका लागि स्थानीय मानिसहरूको सहभागिता नगराई कार्यक्रम सफल र दिगो हुन सक्दैन । त्यसैले हाम्रो नेपालको परिस्थिति अनुसार महिलाहरू घरधन्दा, सफासुगधरमा व्यस्त भए पनि महिलाहरूको सीप र क्षमता विकास कार्यक्रम अन्तर्गत ती महिला समूहहरूलाई १ वर्षसम्म वेपकोको निर्देशन र अनुगमनमा राखी विभिन्न आधारभूत तालिम तथा कार्यक्रम सञ्चालन गराइन्छ र समूह सक्षम भएपछि उक्त कार्यक्रम समूहलाई नै हस्तान्तरण गरिन्छ । यसरी आजसम्म २० वटा महिला समूहहरू गठन भई सकेका छन् (वेपको, २०६४) ।

यसरी विभिन्न सन्दर्भ सामाग्रीको अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने आज विश्वमा नै वातावरण संरक्षणका सन्दर्भमा कुनै पनि महिला वा पुरुष सबैबाट वातावरण संरक्षण सम्बन्धि कुनै न कुनै कार्यहरू भइरहेको देखिन्छ । त्यसमा पनि शहरी क्षेत्र भनौ वा ग्रामीण समुदायमा महिलाहरूले वातावरण संरक्षण सम्बन्धि उदाहरणीय कार्यहरू गरिरहेको देखिन्छ तर आजको समयमा वातावरण मानव समाजका सामु चुनौतिका रूपमा रहेको छ जो पर्याप्त छैन । तिनै महिलाहरू जो वातावरण संरक्षणमा प्रयासरत छन् जसले ग्रामिण क्षेत्रमा रहेर सामाजिक परिवेश भित्र समायोजन भएर दैनिक जीवनयापनका कार्यहरूका साथसाथै वातावरण संरक्षण सम्बन्धि के कति जानकारी छन् भन्ने बारेमा जानकारी लिनका लागि यो अध्ययन गरिएको छ ।

अध्याय तीन अनुसन्धान पद्धति (Research Methodology)

अनुसन्धान गर्दा सूचना संकलन गर्नका लागि विभिन्न प्रकारका अनुसन्धान पद्धतिहरूलाई कसरी प्रयोग गरेर अध्ययन गर्ने भन्ने कुराको वर्णन यस अध्यायमा गरिएको छ । सबै प्रकारका आवश्यक सूचनाहरूलाई संकलन गर्न एउटा मात्र विधि अपनाउँदा पर्याप्त हुँदैन । त्यसैले विभिन्न प्रकारका आवश्यक उपयोगी अनुसन्धान विधिहरू अपनाएर तथ्य तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएका छन् । विशेष गरी अध्ययनलाई बढी विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउनका लागि त्यस अवधिमा निम्न अनुसन्धान पद्धतिहरू अपनाएका छन् ।

यस अध्यायमा क्रमशः अनुसन्धान योजना, अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य, नमुना छनौट प्रक्रिया, तथ्याङ्कको प्रकृति र श्रोत, तथ्याङ्क संकलन विधि तथा प्रविधि तथा तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणको वर्णन गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान योजना (Research Design)

यस अध्ययनको निम्ति विवरणात्मक (Descriptive) र अन्वेषणात्मक (Exploratory) गरी दुई अनुसन्धान योजनाको प्रयोग गरिएको छ । विवरणात्मक योजना घटनाको वर्णन गर्न प्रयोग गरिन्छ । यस विधिले यस अध्ययनमा वातावरण संरक्षणका बारेमा बुझ्न मद्दत पुऱ्याएको छ । यसका साथै यस अनुसन्धान योजनाको सहयोग लिएर वातावरण संरक्षणमा महिलाहरूको सहभागिता तथा वातावरण संरक्षणमा महिलाहरूको भूमिका कतिको महत्वपूर्ण हुन सक्छ भन्ने वर्णन गरिएको छ । त्यस्तै गरी अन्वेषणात्मक अनुसन्धान योजना विधिले गरिन लागेको अनुसन्धानको विशेष उद्देश्यलाई पत्ता लाउन मद्दत गर्छ । यस पद्धतिबाट यस अध्ययनभित्र महिलाको दैनिक जीवनका क्रियाकलापहरू तथा उनीहरूको सहभागिताको बारेमा तथा वातावरण संरक्षणका बारेमा उनीहरूको ज्ञानको स्तरको खोजी गर्न प्रयोग गरिएको छ । अनुसन्धानको विशेष उद्देश्य पूरा गर्न अनुसन्धानका यी विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य (Rationale of the Selection of the Study Area)

यस अध्ययनका लागि संखुवासभा जिल्ला स्थित तामाफोक गा.वि.स. वडा नं. ८ को मजुवा गाउँलाई मुख्य अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइएको छ । यस स्थानलाई अध्ययन क्षेत्रका रूपमा छानिनुका मुख्य औचित्य निम्न अनुसार छन् :

- । यस मजुवा गाउँमा अहिलेसम्म वातावरणका सम्बन्धमा कुनै अध्ययन अनुसन्धान नभएको,
- । अनुसन्धानकर्ताका लागि पहिलेदेखि परिचित स्थान भएकोले स्थानीय महिलाहरूसित कुराकानी गर्न सहज र सरल हुन गई अध्ययनका लागि पर्याप्त सूचना संकलन गर्न सकिने विश्वास भएको, तथा
- । अनुसन्धानकर्तालाई अध्ययनको समयावधिमा बढी खर्च तथा कठिनाईहरू नहुने र आफ्नो घर पायक पर्ने स्थान भएको ।

३.३ नमुना छनौट प्रक्रिया (The Universe and Sample)

संखुवासभा जिल्ला स्थित तामाफोक गा.वि.स., वडा नं. ८ मा पर्ने मजुवा गाउँलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छानिएको छ । जम्मा ७० घरधुरी मध्ये ४२ प्रतिशतका हिसाबले २९ घरधुरीलाई Simple Random Sampling Method प्रयोग गरी नमुना छनौट गरिएको छ । यस विधिमा सर्वप्रथम सम्पूर्ण (७०) घरधुरीलाई घरमूलीको नामावली सूची तयार गरी तिनीहरू मध्येबाट २९ घरधुरीलाई गोला प्रथाबाट छनौट गरिएको छ ।

३.४ तथ्यांकको प्रकृति र श्रोतहरू (Nature and Source of Data)

यस अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीय दुवै श्रोतहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएका छन् । प्राथमिक तथ्याङ्क स्थलगत अध्ययनबाट गरिएको छ । त्यसका लागि अन्तरवार्ता, अवलोकन जस्ता विधिहरू प्रयोगमा ल्याइएका छन् । त्यस्तै द्वितीय तथ्याङ्क विधि अनतर्गत विभिन्न व्यक्ति तथा निकायहरूका प्रकाशित तथा अप्रकाशित लेख, रचना, साहित्य, पुस्तक, जर्नल तथा वेबसाइट र इन्टरनेटका साथै गा.वि.स.को भिलेज प्रोफाइलबाट सूचना संकलन गरिएको छ ।

अनुसन्धान योजनाको अनुसार तथ्याङ्कको प्रकृति गुणात्मक भएको छ र विश्लेषण पक्ष पनि गुणात्मक तथ्याङ्कका आधारमा भएको छ । जस्तो वातावरण संरक्षणमा महिलाहरूको सहभागिता तथा घरायसी फोहर मैला व्यवस्थापन र वातावरण संरक्षणका बारेमा उनीहरूको ज्ञानको स्तर तथा भूमिकालाई अध्ययन अनुसन्धानबाट गहन रूपमा निरिक्षण गरिएको छ ।

३.५ तथ्यांकको संकलन विधि (Data Collection Techniques)

३.५.१ घरधुरी सर्वेक्षण (Household Survey)

घरधुरी सर्वेक्षण प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि एउटा महत्वपूर्ण विधि हो । यस तरिकाबाट सूचना संकलन गर्दा अध्ययनको उद्देश्य पत्ता लगाउन धेरै मद्दत पुगेको छ । यो विधिमा निश्चित प्रश्नहरूको सूची बनाई मजुवा गाउँमा छनौटमा परेका २९ घरधुरीको आधारमा आवश्यक विवरण लिइएको छ । तथ्याङ्क संकलन गर्ने क्रममा यो विधिको प्रयोग गरी छनौटमा परेका घरधुरी भित्रको सम्पूर्ण जनसंख्या विवरण, महिला र पुरुषको उमेरगत जनसंख्या, उनीहरूको शैक्षिक विवरण, आदि जनसांख्यिकीय अवस्था लगायत आर्थिक अवस्था, पेशा जस्ता विवरणलाई विभिन्न प्रश्नहरूको सूची तयार गरी सूचना संकलन गरिएको छ । त्यसैभित्र महिलाको जनसंख्या, शैक्षिक अवस्था, घरभित्र र घरबाहिर उनीहरूको सहभागिता तथा घर व्यवहारका साथै सामाजिक क्रियाकलापहरूमा उनीहरूको भूमिकाको बारेमा सूचना संकलन गरिएको छ ।

३.५.२ व्यक्तिगत अन्तरवार्ता (Personal Interview)

अन्तरवार्ता सूची प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनका लागि अर्को महत्वपूर्ण विधि हो । यस तरिकाबाट सूचना संकलन गर्ने कार्य अध्ययन स्थलमा नै गएर प्रत्यक्ष रूपमा सूचना संकलन गरिने हुँदा सही र आवश्यक सूचना संकलन गर्न मद्दत पुगेको छ । नमुना छनौटभित्र परेका २९ घरधुरीको मध्यका महिलाहरूसँग व्याक्तिगतरूपमा अन्तरवार्ता लिइएको छ । यो विधि आवश्यक सूचना संकलन गर्नका लागि प्रयोगमा ल्याइएको छ । जस्तो मजुवा गाउँका विभिन्न कृषक, शिक्षिका, स्वयंसेविका र आमा समूहका सदस्य सहित १० जना महिलाहरूसँग छुट्टा छुट्टै अन्तरवार्ता लिइएको छ । यसबाट त्यहाँका महिलाहरूको अवस्था कस्तो छ, उनीहरूलाई वातावरणका बारेमा के थाहा छ र वातावरण संरक्षणका बारेमा उनीहरूले के बुझेका छन् भन्ने जानकारी

लिईएको छ । जसले वातावरण संरक्षणमा उनीहरूको भूमिकाको बारेमा थाहा पाउन सजिलो बनेको छ ।

३.५.३ अवलोकन (Observation)

प्राथमिक सूचना संकलन गर्नका लागि अवलोकन पनि महत्वपूर्ण विधि हो । यो विधि प्रत्यक्ष रूपमा अध्ययन स्थलमा आधारित हुने भएकोले अनुसन्धान प्रक्रियामा अध्ययनका लागि धेरै व्यावहारिक र प्रभावकारी हुन्छ । यो विधिले प्रश्नावली र अन्तरवार्तामा सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर ठीक भए नभएको जाँच गर्नलाई सहयोग पुर्याएको छ । अनुसन्धानका लागि अध्ययन स्थलमा गई महिलाको भूमिका तथा दैनिक जीवनमा महिलाका क्रियाकलाप तथा त्यहाँको वातावरणीय अवस्था र वातावरणीय क्रियाकलापका बारेमा अवलोकन गरिएको हो । मुख्यगरी महिलासँग सम्बन्धित सूचना संकलन गर्नलाई यस अवलोकन धेरै भरपर्दो भएको छ ।

३.६ तथ्यांकको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण (Data Analysis and Presentation)

अध्ययनका लागि विभिन्न अनुसन्धानका विधिहरूको प्रयोग गरेर महत्वपूर्ण सूचनाको संकलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त सूचनालाई आवश्यकता अनुसार संगठित रूपले राखिएको छ । संकलित तथ्य तथ्याङ्कहरूलाई अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । संकलित परिमाणात्मक सूचना (Quantitative Information) लाई आवश्यकता अनुसार तालिका र चार्टहरूको माध्यमबाट प्रस्तुतीकरण गरिएको छ भने अन्य सूचनाहरूलाई व्याख्यात्मक तरिकाले विज्ञान गरिएको छ ।

३.७ अध्ययनका सीमाहरू (Limitations of the Study)

यो अध्ययन वातावरण क्षेत्रमा एक सानो र सुक्ष्म तहको अध्ययन भएकाले यसले वातावरणका सम्पूर्ण पक्षहरूलाई नसमेटी केवल वातावरण संरक्षणको पक्षलाई मात्र समेटिएको छ । त्यस्तै यस अध्ययनमा नेपालको पूर्वी पहाडी भू-भागको एउटा सानो समुदायलाई मात्र समेटिएको हुँदा यस अध्ययनबाट उपलब्ध भएका निष्कर्षहरू सम्पूर्ण भौगोलिक परिवेशको वातावरणलाई समेट्न सक्दैन ।

खास गरी निश्चित उद्देश्य हासिल गर्नका लागि मात्र तथ्याङ्कको सङ्कलन गरी यो अध्ययन गरिएको हुँदा यसबाट प्राप्त निष्कर्षहरूले वातावरण संरक्षणका बारेमा सम्पूर्ण क्षेत्रलाई नसमेट्न सक्छन् । त्यस्तै यस अध्ययनमा अनुसन्धानका केही निश्चित विधि तथा प्रविधिको मात्र प्रयोग हुने भएकाले यसबाट प्राप्त परिणाम परीक्षण तथा पुनः परीक्षणका लागि प्रामाणिक र विश्वसनीय नहुन पनि सक्छ ।

मुख्य गरी अनुसन्धानकर्ताको स्नाकोत्तर तहको एक विद्यार्थी भएको र निश्चित समयभित्र सिमित उद्देश्य र सानो क्षेत्रमा गरिएको अध्ययन भएकाले यस अध्ययनलाई सिमित रूपमा मात्र लिन सकिन्छ ।

अध्याय चार

अध्ययन स्थलको पर्यावरणीय स्थिति (Ecological Setting of the Study Area)

नेपाललाई भौगोलिक रूपमा तराई, पहाड र हिमाल गरी तीन पर्यावरणीय क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ । संखुवासभा जिल्ला हिमाल र पहाड गरि दुई भौगोलिक अवस्थामा रहेको भएता पनि अध्ययनका लागि छानिएको क्षेत्र पहाडी भेगमा पर्छ । यस अध्ययनमा अध्ययनको लागि छनोट गरिएको क्षेत्रको भौगोलिक अवस्था, हावापानी, जनसांख्यिक अवस्था तथा त्यस क्षेत्रका महिलाहरुको अवस्था आदिका बारेमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

४.१ अवस्थिती (Location)

अध्ययन क्षेत्रको उचाई समुद्र सतहबाट ३००० मिटर सम्म छ भने यो क्षेत्र क्रमशः उत्तरी अक्षांश २७.४९° देखि २७.५९° उत्तरी अक्षांश सम्म तथा ८७.२९° पूर्वी देशान्तर देखि ८७.२६° पूर्वी देशान्तर सम्म फैलिएको छ (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६) ।

४.२ हावापानी (Climate)

अध्ययन क्षेत्रको हावापानीको कुरा गर्ने हो भने यहाँ उष्ण देखि समसितोष्ण सम्म पाईन्छ । पहाडी प्रदेश भएका कारण यहाँ जाडो मौसममा अत्यान्तै चिसो रहने भएता पनि गर्मी मौसम प्राय सामान्यनै रहन्छ (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६) ।

४.३ मू- षण्णवट (Ecological Pattern)

अध्ययन क्षेत्र पहाडी प्रदेश भएकाले प्राय जमिन भिरालो पाखावारी, तथा माटो चिम्टाइलो, दोमटखाले पाईने भएकाले सामान्य उर्वराशक्ति रहेको छ (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६) ।

कृषि उत्पादनको दृष्टीकोणले हेर्ने हो भने यहाँको जमिन अधिकांश भूभाग पाखोवारी र बढी भिरालो तथा सिंचाई पर्याप्त नपुग्ने हुनाले न्यून उत्पादन हुने गरेको पाइएको छ (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६) ।

४.४ जनसांख्यिक अवस्था (Demography)

संखुवासभा जिल्लामा ३३ वटा गा.वि.सहरु छन् । संखुवासभाको जम्मा क्षेत्रफल ३,४६८.१७ वर्ग कि.मी. छ । जस मध्य एक तामाफोक गा.वि.स. पनि एक हो । जुन पूर्वमा मादी मुलखर्क दक्षिणमा तेह्रथुम जिल्लाको तिनजुरे मिल्के क्षेत्रहरु पर्छन् । यस गा.वि.सको कुल जनसंख्या ८,४३४ छ जस मध्य पुरुषहरुको संख्या ४,२६३ र महिलाको ४,१७१ छ ।

यस गा.वि.स.मा जातिय हिसाबले हेर्दा बाहुन, क्षेत्री, तामाङ्ग, राई, लिम्बु, शेर्पा, गुरुङ्ग, आदिको मुख्य बसोबास रहेको पाइन्छ । तामाफोक गा.वि.स. वडा नं. ८ मा अवस्थित मजुवा भनिने एक गाँउ नै अध्ययनको लागि छनोट गरिएको क्षेत्र अन्तर्गत पर्छ ।

यस वडामा जम्मा ७० घरधुरी छन् भने यहाँको जम्मा जनसंख्या ३९७ छ, जसमा पुरुषको संख्या २१२ र महिलाको संख्या १८५ रहेको छ (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६) ।

४.५ महिलाहरुको उमेर संरचना (Age Structure of Women)

अध्ययन स्थलमा महिलाहरुको जम्मा संख्या १८५ रहेको छ । जसमध्ये ५ वर्ष सम्म र ६ देखि १० वर्ष सम्मका बालिकाहरुको संख्या २१/२१ छ । त्यस्तै ११ देखि १५ वर्ष र १६ देखि २४ वर्ष सम्मका केटीहरुको संख्या २८ र ३० छ भने क्रमशः २५-४५, ४६-६०, ६१-७५ र ७५ वर्ष भन्दा माथिका महिलाहरुको संख्या क्रमशः ५०, २४, ५, र ६ रहेको छ (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६) ।

४.६ महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था (Education Status of Women)

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका महिलाहरुको अवस्थालाई हेर्दा लेखपढ गर्न पनि नजान्ने निरक्षर महिलाहरु र लेखपढ गर्न जान्ने देखि विद्यालाय तह र उच्च शिक्षा अध्ययन गरेका साक्षर महिलाहरुको अवस्थाको वारेमा निम्न अनुसारको शैक्षिक स्थिति देख्न सकिन्छ :

तालिका नं. १
अध्ययन स्थलका महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था

क्र.सं.	उमेर	निरक्षर	साक्षर
१	६-१५ वर्ष	१	५१
२	१६-४५ वर्ष	९	६३
३	४६-६० वर्ष	१७	६
४	६० वर्ष भन्दा माथि	११	११
	जम्मा	३८	१३१

श्रोत : तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६ ।

अध्ययन स्थलका साक्षर महिलाहरुलाई विप्लेषण गरेर हेर्दा के देखिन्छ भने विद्यालयको शिक्षा लिएका महिलाहरुमा प्राथमिक तह सम्मको अध्ययन गर्नेहरुको संख्या ४० रहेको छ । त्यस्तै निम्न माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्ने २१ जना र माध्यमिक तहमा ४ जना छन् भने उच्च शिक्षा पढ्ने महिलाहरु २ जना छन् (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६) ।

४.७ महिलाहरुको पेशा तथा रोजगार (Occupation or Employment of Women)

अध्ययन क्षेत्रको मुख्य व्ययसाय नै कृषि भएका कारण यहाँका अधिकांश मानिसहरुको प्रमुख पेशा कृषि नै मानिन्छ । यस क्षेत्रका अधिकांश महिलाहरुको पेशा तथा रोजगारी भनेको नै कृषि तथा खेतिपाती गर्नु हो । यहाँ कृषि पेशामा संलग्न महिलाहरुको संख्या ९४ जना छ । त्यस्तै ६ जना महिला व्यापार व्यवसायमा संलग्न भएको देखिन्छ । अन्य महिलाहरु खेतिपातीका साथै पशुपालन र ज्याला मजदुरी गर्ने गर्छन् (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६) ।

४.८ महिला सहभागीता (Participation of Women)

अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश महिलाहरु कृषि पेशामा संलग्न भएको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न संघ संस्था तथा आमा समूह, कृषि समूह, सामुदायीक वन उपभोक्ता समिति छन् जसमा महिलाहरुको सहभागीतालाई हेर्ने हो भने सामुदायीक वन उपभोक्ता समितिमा १ जना महिला सदस्य छन् । त्यस्तै १ जना महिला स्वम् सेविका को रुपमा काम गर्छन् । आमा

समुहमा १३ जना महिलाहरु सहभागि छन् भने कृषि समुहमा ४ जना महिलाहरु सहभागी भएका छन् (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६)।

४.९ लैंगिक समता (Gender Equality)

अध्ययन क्षेत्रमा महिला पुरुष बिचको भूमिकालाई हेर्ने हो भने घरायसी काममा महिलाहरुको भूमिका पुरुषको तुलनामा अत्याधिक रहने गरेको भएता पनि घरायसी व्यवहारको निर्णय प्रक्रियामा पुरुषहरुकै भूमिका बढी छ। जस्तोकि घर व्यवहारको निर्णय प्रक्रियामा ६३ जना पुरुषहरु छन् भने महिलाहरुको संख्या ९ जना मात्र छ। घरायसी काममा संलग्न महिलाहरु ७० जना छन् भने पुरुषहरु २ जना छन्। त्यस्तै गरेर उपभोक्त समितिमा ६३ जना पुरुषहरु र महिला ७ जना छन् बैकमा कारोवार गर्ने महिलाहरु ७ जना छन् भने पुरुषहरु ६४ जना छन्। विद्यालय व्यवस्थापनमा ६३ पुरुष ६ महिला देखिन्छन् भने उद्योग व्यापारमा संलग्न पुरुषहरु ६४ छन् भने महिलाहरु ६ जना छन् (तामाफोक गा.वि.स.को मस्यौदा, पार्श्व चित्र, २०६६)।

अध्याय पाँच

अध्ययन स्थलको सामाजिक - साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण (Socio-Cultural Analysis of the Study Area)

५.१ घरधुरी सर्वेक्षणको विश्लेषण (Analysis of the Household Survey)

यस अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रमा गरिएको घरधुरी सर्वेक्षणका आधारमा प्राप्त भएका समग्र तथ्यांकहरूको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रको नमुना छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्थालाई जनसंख्या विवरण, उमेर तथा लिंग संरचना, जाति व्यवस्था, परिवार प्रणाली, धर्म, पेशा, शिक्षा, अर्थतन्त्र, जस्ता सामाजिक आर्थिक मूल्य मान्यताहरूलाई निम्न अनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१.१ जग्गाको किसिम (Types of Land)

नेपालको मुख्य अर्थतन्त्रको रूपमा कृषि, पशुपालन, वैदेशिक रोजगार र व्यापार व्यवसाय पर्छन् । देशको विभिन्न क्षेत्रमा भैं अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको प्रमुख अर्थतन्त्रको रूपमा कृषि र पशुपालन नै रहेको छ किनभने कृषि र पशुपालन दुवै एक अर्कामा आश्रित व्यवसाय भएका तथा अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश उत्तरदाताहरूले यी दुई व्यवसायबाट नै आफ्नो जीवन गुजारा गर्ने गरेका छन् ।

तलिका नं. २

उत्तरदाताहरूको जमिनको विवरण

क्र.सं.	जग्गा (रोपनी)	घरधुरी संख्या
१.	१-१०	५
२.	११-२०	९
३.	२१-३०	३
४.	३१-४०	६
५.	४१-५०	४
६.	५१ रोपनी भन्दा माथि	२
	जम्मा	२९

श्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९ ।

अध्ययन क्षेत्रका मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि हो । यहाँको नमुना छनौटमा परेका २९ घरधुरीको खेतबारी तथा अलैंची बारी रहेको छ, जसमध्ये सबैभन्दा धेरै अलैंची र पाखा बारी छ भने खेत चाहिँ सबैभन्दा थोरै छ । सर्वेक्षणको क्रममा उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त जानकारी अनुसार उक्त २९ घरधुरीको स्वामित्वमा रहेको जम्मा जग्गा जमिन मध्ये १३० रोपनी (१६ प्रतिशत) मात्र खेत रहेको पाइयो भने अलैंची र पाखा बारी गरी ६७२ रोपनी (८४ प्रतिशत) बारी रहेको पाइएको छ । उनीहरूको खेत बेंसीमा छ, जुन उनीहरूको घरदेखि टाढा पर्दछ भने भिरालो जमिन र कान्ला भएको पाखाबारी घर वरिपरि नै छ र केही पर अलैंची बारी रहेको छ । अलैंची बारीमा उनीहरूले चिलाउने, बाँस, उत्तिस, पैयू, आदि विभिन्न जातका रुख बिरुवाहरू रोपेका छन् ।

५.१.२ कृषि उत्पादन (Agriculture Production)

कृषि नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको छ, किनकि देशको ८० प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्या कृषि पेशामा निर्भर छन् तथा कुल कृषि योग्य जमिन २,२९२.९० हेक्टर छ (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, सन् २००८) ।

त्यस्तै अध्ययन क्षेत्रका मानिसहरूको पनि मुख्य आर्थिक क्रियाकलाप कृषि नै हो किनकि यहाँका ७१.४२ प्रतिशत मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न छन् । अध्ययन क्षेत्र भित्रका मानिसहरू परम्परागत गुजारा प्रकारको कृषि प्रणाली अपनाउँदै आईरहेका छन् । उनीहरूको सिमित खेतबारी छ, त्यसमा पनि समशितोष्ण पहाडी प्रदेश भएको तथा कान्ला र भिरालो जमिन भएको हुनाले मकै, कोदो र आलु यहाँको मुख्य कृषि बाली रहेका छन् । बजार र यातायातको सुविधा नजिकै भएको हुनाले तरकारी खेती पनि गर्ने गरिन्छ, जसमा मुख्यतया सिमी, भटमास, काउली, सागसब्जी र अन्य मौसम अनुसारका तरकारीहरू लगाउने र उपभोगका साथै नगदे बालीका रूपमा बिक्री पनि गर्ने गरिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको धेरै जसो पाखा बारी घर वरिपरि नै छ भने केही पर खोल्सा खोल्सीमा कतिपयको अलैंची बारी पनि रहेको छ । अलैंची यहाँका मानिसहरूको मुख्य नगदे बाली हो । गाउँघर भन्दा अझ टाढा बेंसीमा खेत रहेको छ, जहाँ धान र गहुँ रोप्ने गरिन्छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रका धेरै जसो मानिसहरूको आम्दानीको मुख्य श्रोतमध्ये एउटा अलैंची पनि हो । अलैंची बारी भित्र तथा पाखाबारीका कान्लाहरूमा समेत विभिन्न प्रकारका रुख, बिरुवाहरू लगाईएका छन्, जसबाट मानिसहरूले वस्तुभाउका लागि घाँस पात र सोत्तरका साथै दाउरा र काठ पनि उपलब्ध गर्ने गरेका छन् ।

तल दिइएको तालिकाबाट अध्ययन क्षेत्रको वार्षिक आम्दानीले कति समय खान पुग्छ भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ :

तालिका नं. ३

वार्षिक उत्पादित अन्नबाट खान पुग्ने समयावधि

क्र.सं.	समय	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
१	१-३ महिना	६	२०.६९
२	४-६ महिना	१३	४४.८३
३	७-९ महिना	३	१०.३४
४	१०-१२ महिना	६	२०.६९
५	सोभन्दा माथि	१	३.४५
	जम्मा	२९	१००.००

श्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९ ।

अधिकांश उत्तरदाता परिवारहरूलाई आफ्नो खेतबारीको उत्पादनले वर्षदिन गुजारा चलाउन गाह्रो हुने गरेको देखिन्छ । त्यसैले गर्दा सालभरी खाना नपुग्ने परिवारहरूले किनेर खाने गरेको पाइएको छ । अध्ययन क्षेत्रका मानिसहरूले भन् भन् एकात्मक पारिवारिक प्रणाली तर्फ आकर्षित भई यसलाई अपनाउँदै गएका हुनाले परिवारको संख्या बढ्दै जाँदा उनीहरू छुट्टिएर भिन्नै खाने बस्ने प्रचलन वृद्धि भईरहेकोले गर्दा जमिन टुक्रने क्रम पनि निरन्तर बढिरहेको छ । जसले गर्दा जमिनको खेतियोग्य भूमिमा घरहरू बनाई बसोबास गर्ने हुनाले उत्पादन क्रमशः कम हुँदै गएको छ ।

यसका साथै सिँचाईको सुविधा नभएको र वर्षाको पानीमा निर्भर हुनाले गर्दा समयमा पानी नपर्नाले गर्दा समयमा बाली लाउन नपाउने तथा बाली भित्र्याउने बेलामा हुने गरेको अत्याधिक वर्षाले गर्दा बालीनाली पनि नष्ट भएर उत्पादन घट्दै जाने गरकाले आफ्नो खेत बारीबाट उत्पादन हुने खाद्यान्नले वर्षादिन परिवारको हातमुख जोड्न पनि समस्या देखिन थालेको पाईएको छ । यसले गर्दा अधिकांश परिवारका युवा पुस्ताहरु आर्थिक अवस्था सुधार गर्न र आफ्नो परिवारको आर्थिक बोभकम गर्न विदेश पलायन हुने गरेको पाईएको छ ।

५.१.३ पशुपालन (Livestock Raising)

देशको अन्य ग्रामीण समुदायमा जस्तै यस अध्ययन क्षेत्रमा पशुपालनलाई कृषिको परिपूरकको रूपमा लिइने गरिएको छ । खेतबारीको घाँस, पराल खुवाउने, जमिन जोत्ने तथा खेतबारीका लागि वस्तुभाउको मल आवश्यक पर्ने हुनाले पशुपालन र पशुपालनका लागि कृषि एक आपसमा परिपूरकका रूपमा रहेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रमा पशुपालनको रूपमा गाई, गोरु, भैंसी, बाखा मुख्य गरी पाल्ने गरिन्छ भने कुखुरा र परेवा पनि पाल्ने गरेको पाईएको छ । विशेष गरी गाई, भैंसी दूध, दही तथा घिउका लागि पालिन्छ भने खसी, कुखुरा, परेवा आदि मासुका लागि पालिन्छ । गाई, भैंसी, बाखा आदिबाट मल पनि प्राप्त गर्ने गरिन्छ भने कुखुराबाट खान र बेचनका अण्डा पनि प्राप्त गरिन्छ । गाई वस्तुको मल खेतबारीमा अन्न बाली उत्पादन वृद्धिका लागि लगाइन्छ ।

त्यस्तै वस्तुभाउका लागि घाँस, पराल तथा स्याउला खेत, पाखा बारी र अलैंची बारीबाट प्राप्त गर्ने गरिन्छ भने कहिले काहीं वन जंगलबाट पनि ल्याउने गरिन्छ । वस्तु भाउका लागि घाँस, पराल र स्याउला ल्याउने काम पनि परिवारका सबै सदस्यहरू मिलेर पालै पालो ल्याउने चलन छ । त्यसै गरी गाई वस्तुका लागि गोठ बनाउने, गोबर सोहोर्ने र स्याहार सुसार गर्ने काम पनि महिला र पुरुष सबैले गर्ने गर्छन् ।

५.२ अध्ययन क्षेत्रको समुदायको सामाजिक - साँस्कृतिक विप्लेषण (Socio – Cultural Analysis of The Community in Study Area)

यहाँ अध्ययन क्षेत्रको समुदायको सामाजिक साँस्कृतिक विप्लेषण गरिएको छ । जसमा धरधुरि सर्वेक्षणको आधारमा आएको जनसंख्याको आधारमा त्यहाँको समुदायको उमेर, लिंग, शिक्षा, पेशा, धर्म जस्ता कुराहरुलाई समेटिएको छ ।

५.२.१ जनसांख्यिक अवस्था (Demography)

अध्ययन क्षेत्रमा परेको तामाफोक गा.वि.स. वडा नं. ८ भित्र पर्ने मजुवा गाउँमा जम्मा ७० घरधुरी छन् जसमा २९ (४२ %) घरधुरीलाई नमुना छनौट गरी अध्ययनका लागि छानिएको छ । जसमा जम्मा १७१ जनसंख्या रहेका छन् तीमध्ये ८७ जना (५०.८७ प्रतिशत) पुरुष र ८४ जना (४९.१३%) महिला छन् । नमुना छनौटमा परेका घरधुरीलाई जातिगत रूपमा हेर्दा सबै अर्थात् २९ घरधुरी क्षेत्रीहरू छन् । उक्त गाउँमा क्षेत्रीहरूको बसोबास रहेको छ ।

५.२.२ उमेर तथा लिंग संरचना (Age and Sex Structure)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनौटमा परेका जम्मा जनसंख्यालाई उमेरका आधारमा महिला र पुरुषलाई छुट्टा छुट्टै गरी जम्मा तीन समूहमा विभाजन गरिएको छ ।

तालिका नं. ४

उमेर तथा लिंगका आधारमा जनसंख्या विवरण

क्र.सं.	उमेर	महिला		पुरुष		जम्मा	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	०-१४ वर्ष	२५	१४.६२	२४	१४.०४	४९	२८.६६
२	१५-५९ वर्ष	५२	३०.४०	५७	३३.३३	१०९	६३.७३
३	६० वर्षभन्दा माथि	७	४.१०	६	३.५१	१३	७.६१
	जम्मा	८४	४९.१२	८७	५०.८८	१७१	१००

श्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९ ।

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रको नमुना छनौटमा परेका जम्मा जनसंख्या मध्ये १५-५९ वर्ष उमेर समूहलाई सक्रिय जनशक्तिको रूपमा मान्दा त्यहाँको सबै भन्दा बढी जनसंख्यामा क्रियाशिल र सक्रिय वयस्क महिला र पुरुषहरु छन् जसले आर्थिक उपार्जन गरि आफ्नो परिवारको हेरविचार पुऱ्याई पालनपोषण तथा सुरक्षा प्रदान गर्दछन् । र अन्य आर्थिक सामाजिक

रुपमा निस्क्रिय जनशक्तिको रुपमा रहेको छ जसमा १४ वर्ष भन्दा तलका वालवालिकाहरु तथा ६० वर्ष भन्दा माथिका वृद्धावृद्धहरु रहेका छन्

५.२.३ शिक्षा (Education)

अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरुको शैक्षिक अवस्थालाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ५

उत्तरदाताहरुको शैक्षिक अवस्था

क्र.सं.	शैक्षिक स्थिति	महिला		पुरुष		जम्मा	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	निरक्षर	१९	११.११	१७	९.९४	३६	२१.०५
२	साक्षर	८	४.६७	४	२.३४	१२	७.०१
३	प्रा. वि. तह	२२	१२.८७	२१	१२.२८	४३	२५.१५
४	मा. वि. तह	२६	१५.२०	४१	२३.९८	६७	३९.१८
५	सोभन्दा माथि	९	५.२७	४	२.३४	१३	७.६१
	जम्मा	८४	४९.१२	८७	५०.८८	१७१	१००.००

श्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९ ।

अध्ययन क्षेत्रको २९ वटा नमुना घरधुरीका १७१ जनसंख्यामा कमैले मात्र उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने गरेको पाईएको छ । यसरी हेर्दा निरक्षर र साक्षर दुवै क्षेत्रमा महिलाहरू पुरुषहरूको तुलनामा बढी छन् । प्रा. वि. तहमा महिलाको संख्या पुरुषको तुलनामा धेरै भए पनि मा. वि. तहमा पुरुषको संख्या महिलाको तुलनामा निकै वृद्धि भएको देखिएको छ । उच्च शिक्षामा पुरुषको तुलनामा महिलाको संख्या नै बढी रहेको पाइन्छ । यसको मुख्य कारण के रहेको छ भने मा. वि. तह सकेर अधिकांश पुरुषहरू वैदेशिक रोजगारमा जाने गरेका छन् भने पछिल्लो समयमा स्थानीय स्तरका मा. वि. हरूमा १२ कक्षाको स्थापना भएको हुनाले घरमा भएका छोरी, बुहारीहरूले पनि १२ कक्षा पढ्ने अवसर पाएका हुनाले महिलाको संख्या पुरुषहरूको अनुपातमा बढेको छ । पहिले पहिलेको जस्तो छोरीहरूलाई पढाउनु हुन्न भन्ने परंपरागत अन्धविश्वासी मान्यतामा परिवर्तन आएको छ र छोरी, बुहारीहरूलाई पनि शिक्षा दिनु पर्छ भन्ने सोचाइ बढेको पाईएको छ । त्यस्तै नयाँ पुस्तामा पनि पढ्नु पर्छ भन्ने सोचको विकास हुँदा

अर्काको घरमा गएर पनि घरको कामधन्दा गर्नुका साथै विद्यालय जाने प्रचलन बढ्न गई महिलाहरू पढ्न जाने गरेका र धेरैले १२ कक्षासम्म पूरा गर्ने गरेका पाईएको छ ।

५.२.४ पेशा (Occupation)

अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको मुख्य पेशालाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ६

उत्तरदाताहरूको पेशागत विवरण

क्र.सं.	पेशा	महिला	पुरुष	संख्या	प्रतिशत
१	कृषि	३१	२४	५५	७१.४२
२	वैदेशिक रोजगार	-	१४	१४	१८.१९
३	व्यापार	-	३	३	३.८९
४	शिक्षण	२	-	२	२.६०
५	ज्याला मजदुरी	-	२	२	२.६०
६	सरकारी जागीर	-	१	१	१.३०
	जम्मा	३३	४४	७७	१००.००

श्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९ ।

अध्ययन क्षेत्रमा अत्याधिक ठूलो संख्याका मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न देखिएका छन् । कृषि कार्यमा महिला र पुरुष दुवैको सहभागिता हुने गरेको छ । जस्तो : खेतबारीमा काम गर्दा बीउ छर्ने, धान रोप्ने, मकै छर्ने, गोडमेल गर्ने, बाली काट्ने, बाली थन्काउने, घाँसपात काट्ने, आदि काममा महिलाहरू सहभागी हुने गरेका छन् भने जोत्ने, खन्ने, आदि काम पुरुषहरूले गर्छन् ।

अध्ययन क्षेत्रको अर्को मुख्य आमदानीको श्रोत वैदेशिक रोजगारी देखिएको छ । यस क्षेत्रबाट सबै पुरुषहरू मात्र वैदेशिक रोजगारीमा गएको पाइएको छ । व्यापार व्यवसाय, ज्याला मजदुरी र सरकारी जागीरमा पनि पुरुषहरूकै मात्र वर्चस्व देखिन्छ भने शिक्षणमा महिलाहरू रहेको पाइएको छ । उक्त क्षेत्रमा सरकारी जागीरखानेहरूको जंख्या सवैभन्दा कम रहेको छ । कम शैक्षिक योग्यता तथा सरकारी नोकरीका लागि अवरसहरूको पहुँच पनि कम हुनु पनि यसको मुख्यकारण देखिन्छ ।

५.२.५ धर्म (Religion)

अध्ययन स्थलको नमुना छनौटमा परेका २९ घरधुरीको जनसंख्याले हिन्दू धर्म मान्दै आएका छन् । त्यसैले उनीहरू हिन्दू धर्मभित्रका मूल्य मान्यता तथा परम्परालाई मान्दै आएका छन् । हिन्दू धर्म अन्तर्गतका दशैं, तिहार, माघे संक्रान्ति, चैते दशैं, साउने संक्रान्ति, जनै पूर्णिमा, तीज जस्ता चाड पर्व र उत्सवहरू मनाउने गर्छन् । विभिन्न चाड पर्वका अवसर तथा औंसी, पूर्णिमा लगायतका तिथिहरूमा उक्त समुदायमा गाईको गोबर र रातो माटोले घर दैलो, चुला चौका लिपपोत गर्ने चलन रहिआएको छ । यी सबै काममा महिलाहरूको मात्र भूमिका रहने गरेको छ । तर प्रत्येक महिना रजस्वला भएको बेलामा त्यहाँका महिलाहरूमा बार्ने चलन छ । महिनावारी भएको अवस्थामा त्यहाँका जमहिलाहरू खाना पकाउँदैनन्, करैसावारीमा जाने गर्दैनन् तथा चाड पर्वको बेलामा घर दैलौ लिपपोत पनि गर्दैनन् तर घर बाहिर गर्नु पर्ने मल बोक्ने, घाँस, दाउरा ल्याउने, वस्तुभाउ हेर्ने जस्ता कामहरू भने गर्छन् ।

५.३ अध्ययन क्षेत्रका सामाजिक पहिचान तथा प्रथाहरू (Social Identity and Customs in the study Area)

कुनैपनि समाजमा आ आफ्नै प्रकारका सामाजिक समुदाय, जतजाति, भाषा, मुल्य, मान्यता तथा प्रथाहरू पाइन्छ । त्यसैको आधारमा त्यहाँको समुदायको छुट्टै सामाजिक पहिचान रहेको हुन्छ । यस अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रमा भएमा जाति, तथा उनीहरूको प्रथाहरूको व्याख्या गरिएको छ ।

५.३.१ जाति व्यवस्था (Caste System)

अध्ययन स्थलको जातिगत विवरण हेर्दा समग्र जनसंख्याका ७० र नमुना छनौटमा परेका २९ घरधुरी नै क्षेत्री जातिका छन् ।

५.३.२ पारिवार प्रणाली (Family System)

अध्ययन क्षेत्रको नमुना छनौटमा परेका परिवारहरूमा एकात्मक र संयुक्त गरी दुई प्रकारका परिवारहरू रहेका छन् । एकात्मक परिवार भन्नाले बाबु, आमा र उनीहरूका अविवाहित छोरा, छोरीहरू मात्र भएको, अपेक्षाकृत थोरै सदस्य भएको परिवार पर्दछ भने संयुक्त परिवार भन्नाले

चाहिँ हजुरबुबा, हजुरआमा, उनीहरूका छोरा, बुहारी र नाति नातिनीहरू सबै एउटै भान्सामा खाने र दुई वा सोभन्दा बढी विवाहित जोडी भएको परिवार पर्छ । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रको पारिवारिक संख्यालाई निम्न अनुसार हेर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ७

उत्तरदाताहरूको पारिवारिक स्थिति

क्र.सं.	परिवार	संख्या	प्रतिशत
१	संयुक्त	१४	४८.२८
२	एकात्मक	१५	५१.७२
	जम्मा	२९	१००.००

श्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९ ।

अध्ययनको क्रमा के देखिएको छ भने परंपरागत संयुक्त परिवारको ढाँचामा क्रमशः परिवर्तन भईरहेको र एकात्मक परिवारको संख्या बढ्ने प्रवृत्ति रहेको कुरालाई दर्शाएको छ । त्यस्तै गरी उत्तरदाताको अधिकांश परिवार पितृसत्तात्मक परिवार अन्तर्गत पर्दछन् । जसमा परिवारको प्रमुख व्यक्ति बाबु वा पुरुष हुने गर्दछ । उक्त क्षेत्रमा परिवारको मुख्य व्यक्ति वा मूलीलाई हेर्ने हो भने पनि नमुना छनौटका २९ घरधुरीमध्ये २७ (९३.१० प्रतिशत) घरधुरीको घरमूली पुरुष रहेका छन् भने बाँकी २ (६.९० प्रतिशत) घरधुरीमा मात्र महिला घरमूली रहेको पाईएको छ । महिला घरमूली भएको परिवारमा पनि परिवारको मुख्य मान्छेको रूपमा बाबु (पुरुष) को मृत्यु भएका कारण विधवा महिला घरमूली भएको पाईएको छ । यसरी हेर्दा परिवारको मुख्य मानिस पुरुष हुने गरेको र घर परिवारदेखि घर बाहिरका सम्पूर्ण व्यवहारमा पुरुषको निर्णय बमोजिम चल्ने गरेको पाईएको छ भने घर भित्र र बाहिरका घरायसी व्यवहारका क्रियाकलापहरूमा भने महिला र पुरुष सबै मिलेर काम गर्ने गरेको पाईएको छ ।

७.४ अध्ययन क्षेत्रको खेतबारीमा प्रयोग गरिने मलको प्रकार (Types of Fertilizer to use in the land of Study Area)

अध्ययन स्थलको नमुना छनौटमा परेका २९ घरधुरीका ७१.४२ प्रतिशत मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न रहेका छन् । यसैले गर्दा उनीहरू दैनिक जीवनको अधिकांश समय खेत, बारी र वन जंगल स्वरूप जमिनमा काम गरेर बित्ने गरेको छ, अर्थात् त्यहाँका अधिकांश मानिसहरू

प्रकृतिसंग नजिक भएर बाँच्ने गर्दछन् । उनीहरूले लामो समयका लागि रुख बिरुवाहरू र अलैंची लगायत वर्षे पिच्छे धान, गहुँ, मकै, कोदो, आलु, अलैंची, तरकारी जस्ता विभिन्न किसिमका अन्नबालीहरू तथा खेत, बारीमा लगाउने गर्छन् । यी विभिन्न प्रकारका बाली, बिरुवाहरू वर्षे पिच्छे लगाउनाले त्यहाँको माटोको उर्वरा शक्ति नष्ट भईरहेको देखिन्छ ।

अध्ययन स्थलमा एकातिर नियमित रूपमा एकात्मक परिवारहरूको संख्या बढ्ने हुनाले यहाँको जमिनमा घरहरू निर्माण गर्ने क्रम संगै जमिन पनि टुक्रन थालेको अवस्थामा छ भने अर्कोतिर केही कृषकहरूले माटोको उर्वरा शक्ति वृद्धि गरी कृषि बालीको उत्पादन बढाउनका लागि खेतबारीमा वस्तुभाउको मलका साथै रासायनिक मल पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । मल प्रयोगका हिसाबले यहाँको जमीनको अवस्थालाई तलको तालिकाका आधारमा हेर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ८

खेतबारीमा प्रयोग गर्ने मलको प्रकारका आधारमा घरधुरी संख्या विवरण

क्र.सं.	मल	संख्या	प्रतिशत
१	रासायनिक	-	
२	प्राङ्गारिक	१५	५१.७२
३	दुवै	१४	४८.२८
	जम्मा	२९	१००.००

श्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९ ।

यस अनुसार हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा प्राङ्गारिक मल प्रयोग गर्नेहरूमा अधिकांशको जमिन पाखाबारी रहेको छ तथा उनीहरूले बारीमा पहिले पहिले रासायनिक मल पनि प्रयोग गर्ने गरेका तर खर्च मात्र बढेको र उत्पादन भने नबढेको कारणले रासायनिक मलको प्रयोग गर्न छोडेका छन् । त्यस्तै केहीले चाहिँ रासायनिक मल प्रयोग गरेको कारणले माटो बिग्रन्छ र उत्पादन भन् घट्छ भन्ने जानकारी पाएकाले रासायनिक मलको प्रयोग गर्न छोडेको पनि बताएका छन् । धेरैजसो कृषकहरूले धानको उत्पादन बढाउनका लागि रासायनिक र प्राङ्गारिक मल दुवै प्रयोग गर्ने गरेका छन् ।

५.५ अध्ययन क्षेत्रको खानेपानीको अवस्था (System of Drinking Water in the Study Area)

पानीलाई प्रकृतिको एउटा प्रमुख श्रोत मानिन्छ, अर्थात् पानी विनाको संसार त कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । मानिसलाई हरेक समय पानीको अनिवार्य आवश्यकता पर्छ । त्यसैले पानीलाई जीवनको महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा लिने गरिन्छ ।

अध्ययन स्थल ग्रामीण भेग भएकोले त्यहाँ अधिक मात्रामा पानीको आवश्यकता पर्छ र पानी त्यहाँको अमूल्य श्रोत साधन पनि हो । त्यहाँको दैनिक जीवनका हरेक क्रियाकलापमा पानीको धेरै आवश्यकता पर्छ । बिहान र बेलुका खाना बनाउने, घर र भाँडा सफा गर्ने, लुगा धुने, पिउने, नुहाई धुवाई गर्ने देखि लिएर वस्तुभाउलाई कुँडो पकाउने, पानी खुवाउने तथा खेत र करेसाबारीमा तरकारी र फलफूलका बोट बिरुवामा सिँचाई गर्ने जस्ता विविध काममा पानी प्रयोग गर्छन् ।

अध्ययन स्थलका अधिकांश मानिसहरूले खान, पिउन र अन्य घरायसी प्रयोजनका लागि धाराको पानी नै प्रयोग गर्ने गर्छन् । यसका लागि सरकारी तथा निजी दुवै प्रकारका धाराहरूको प्रयोग भएका छन् । यस प्रकार यहाँ खाने पानीका लागि उनीहरूको घर घरमा पाइप ल्याइएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रका नमुना छनौटमा परेका २९ घरधुरी मध्ये १२ घरधुरी (४१.३८ प्रतिशत) ले सरकारी धाराको पानी खाने गरेका छन् भने १७ घरधुरी (५८.६२ प्रतिशत) ले खान र घरायसी कार्यको प्रयोजनका लागि निजी धाराको पानी प्रयोग गर्ने गरेका छन् ।

यहाँ सरकारी धारा भन्नाले पानीको मुहानबाट व्यवस्थित रूपमा ट्यांकी बनाई पाइपबाट वितरण गर्ने गा.वि.स. वा जि.वि.स. मार्फत् नेपाल सरकारको योजनामा निर्मित धारा हो भने

निजी धारा भन्नाले पानीको मुहानबलाई व्यवस्थित गरी निर्माण गरिएको धारा हो, जुन एक वा बढी परिवारहरु मिलेर मुहानबाट पाइप वा बाँसको सहायताले पानीलाई धारा बनाई प्रयोग गरिन्छ ।

अध्ययन स्थलको समय समयमा पानीको मुहानहरु सफा गर्ने गरेको पाइएको छ तर पनि त्यो प्रयाप्त भने छैन । अध्ययन स्थल वरपर साना मसिना खोल्सा खोल्सीहरु तथा वन जंगल नजिकै रहेकोले पानीका मुहानहरु प्रशस्त देखिएका छन् ।

५.६ अध्ययन क्षेत्रमा वन जंगलको उपयोगिता (Utility of the Forest in the Study Area)

प्रकृतिको अर्को महत्वपूर्ण साधन भनेको वन जंगल हो । मानिसको जीवनमा वन जंगल अति आवश्यक हुन्छ । मानिसले लिने प्रत्येक श्वासमा पाउने अक्सिजन त्यही वन जंगलबाट प्राप्त हुन्छ । त्यति मात्र नभई जीवनको निर्वाह, अर्थात् गाँस, बासका लागि पनि मानिसहरुलाई वनको मद्दत चाहिन्छ । पानीका मुहानहरु, विशेष गरी पहाडी प्रदेशमा वन जंगलसित अभिन्न रूपमा अन्योन्याश्रित हुन्छन् ।

अध्ययन क्षेत्रका सम्पूर्ण मानिसहरुको पनि वन जंगलसँग निकटतम् सम्बन्ध रहेको छ । अध्ययन स्थल ग्रामीण जनजीवन भएको कारणले यहाँका अधिकांश मानिसहरु घाँस, दाउरा, काठ, पत्कर, सोत्तर, आदिका लागि वन जंगल जाने गरेका छन् । अध्ययन स्थल वरपर नजिकै प्रशस्त वन जंगल रहेको छ, जसबाट के थाहा हुन्छ भने यहाँको जनजीवन वनसँग अति नजिक रहेको छ । यहाँका मानिसहरुलाई वस्तुभाउका लागि घाँस, पत्कर, सोत्तर आदि आवश्यक हुने, खाना पकाउन, आगो तापन र वस्तुभाउका लागि कुँडो बनाउन समेत इन्धनका लागि अत्याधिक दाउरा प्रयोग हुने तथा काठपातका लागि पनि वन र रुखमै भर पर्नु पर्ने हुनाले गर्दा नै यस अध्ययन क्षेत्रमा बासिन्दाहरुलाई वन जंगलसँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्ध राख्दै जानु परेको छ । तर जनसंख्या बढ्ने र एकात्मक परिवारहरुको निरन्तर वृद्धि हुँदै जाने क्रममा दिन दिनै वन जंगल तथा रुखहरु नष्ट हुँदै गएको छ, जसले गर्दा वा फँडानी हुने तथा बाढी, पहिरो जानाले वातावरण सन्तुलन पनि बिग्रँदै गईरहेको छ ।

यस अनुसार अध्ययन स्थलको नमुना छनौटमा परेका सबै (२९ घरधुरी वा शत प्रतिशत) ले नै खाना पकाउने, वस्तुभाउका लागि कुँडो बनाउने र आगो ताप्ने कामका लागि इन्धनको रूपमा दाउरा प्रयोग गर्ने गर्छन् । त्यसभित्रका ७ घरधुरी (२४.१३ प्रतिशत) ले बायो ग्याँसका रूपमा गोबर ग्याँस पनि जडान गरेका छन् तर उनीहरु पनि खाना पाकउने र आगो ताप्ने कामका लागि दाउरामा नै बढी भर पर्छन् । त्यसरी नै १ घरधुरी (३.४४ प्रतिशत) संग मात्र एल.पि. ग्यास रहेको छ, तर यो परिवारले पनि चिया, खाजा जस्ता साना तिना र कहिले काहीं हतार परेको बेलामा मात्र त्यसमा खाना पकाउने गरेका छन् भने सामान्य अवस्थामा उनीहरु दाउरामा नै निर्भर हुने गरेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रमा दाउराका लागि सम्पूर्ण (२९ घरधुरी वा शत प्रतिशत) ले आफ्नो निजी वनबाटै दाउरा काट्ने गरेका छन् । जसमध्ये ८ घरधुरी (२७.५९ प्रतिशत) ले सुकेका हाँगाबिँगा र रुख मात्र काटेर दाउराका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेका छन् भने बाँकी २१ घरधुरी (७२.४१ प्रतिशत) ले चाहिँ सुकेका रुखहरुका साथै काँचो हाँगाबिँगा तथा रुख समेत दाउराको प्रयोजनका लागि काट्ने गरेका छन् ।

५.७ अध्ययन क्षेत्रमा चर्पी व्यवस्थापन (Toilet Management in the Study Area)

वातावरणलाई प्रदुषणबाट बचाई वातावरण संरक्षण गरी संतुलित राख्नका लागि घर तथा गाउँ वरपरको वातावरण स्वच्छ र सफा हुनु आवश्यक छ । नत्र जताततै फोहर मैला अव्यवस्थित भएमा वातावरण दुषित हुन पुग्छ । त्यसैले चर्पीको व्यवस्थापन गरी निश्चित स्थानमा दिसा पिसाबलाई व्यवस्थित गर्नु पनि वातावरण संरक्षणको एक महत्वपूर्ण कार्य हो ।

अध्ययन स्थलमा अध्ययन गरिएको २९ घरधुरीका सबै घर परिवारमा चर्पी रहेको छ । जुन निम्न तालिकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ९

चर्पी व्यवस्थापनका आधारमा घरधुरी वितरण

क्र.सं.	चर्पीको प्रकार	घरधुरी	प्रतिशत
१	पक्की वा स्थायी	९	३१.०३
२	कच्ची वा अस्थायी	२०	६८.९७
	जम्मा	२९	१००.००

श्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६९ ।

यहाँ पक्की वा स्थायी चर्पी भन्नाले ढुंगा र माटो वा सिमेन्ट प्रयोग गरी गारो लागेको तथा प्यान र पानीको भएको वा व्यवस्थित चर्पी बुझिन्छ, भने कच्ची वा अस्थायी चर्पी भन्नाले चित्रा वा भाटाले बारेको तथा सामान्य खाल्डो भएको वा अव्यवस्थित तरिकाले बनाइएको चर्पी बुझिन्छ) चर्पी रहेको छ । अध्ययन स्थलमा गोबर ग्याँस भएको घरपरिवारहरूले प्राय ग्याँस उत्पादन गर्नका लागि पक्क चर्पीको निर्माण गरिएको पाइएको छ ।

५.८ अध्ययन क्षेत्रमा सांस्कृतिक सम्पदाको व्यवस्थापन (Management of Cultural Legacy in the Study Area)

वातावरण संरक्षण भन्नाले प्राकृतिक मात्र नभई सामाजिक सांस्कृतिक वातावरणको पनि संरक्षण हो । सामाजिक सांस्कृतिक वातावरण भित्र सांस्कृतिक मूल्य मान्यता, रीति रिवाज तथा घर, मठ, मन्दिर, बाटो घाटो, पुल, खाने पानी तथा विद्यालय भवन जस्ता भौतिक संरचनाका वस्तुहरू समेत पर्छन् । भौतिक संरचनाहरू भत्किएर तथा जथाभावी विग्रिएर लथालिङ्ग भएमा पनि व्यवस्थित वातावरणमा हास हुन जानेछ ।

यसरी हेर्दा अध्ययन स्थलमा सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा शिवालयको मन्दिर रहेको छ, जसमा विभिन्न चाडपर्व तथा तिथिहरूमा पूजा गर्ने चलन रहेको छ । समय समयमा गाउँलेहरू मिलेर यसको सरसफाई गर्ने तथा मर्मत र स्याहार सम्भार गर्ने गरेको पाइएको छ । अध्ययन स्थलमा बाटो हिँड्न सजिलोको लागि खोल्सा खोल्सीहरूमा पूलपुलेसाहरू तथा बटुवाहरूका लागि थकाई मार्न चौताराहरू पनि गाउँलेहरूले मिलेर बनाएका छन् । प्रायः दशैँताका बाटो घाटो सरसफाई पनि उनीहरूले गर्ने गरेका छन् ।

अध्याय छ

वातावरण संरक्षणमा महिलाको भूमिका (Role of Women in the Environmental Protection)

यस अध्यायमा खास गरेर अध्ययन स्थलका महिलाहरूको दैनिक जिवनका विभिन्न क्रियाकलापहरू र यसले त्यहाको वातावरणसंगको एकापसी समन्वयका बारेमा विप्लेषण गरिएको छ । जसमा उक्त क्षेत्रका महिलाहरूको दैनिक क्रियाकलापहरूमा वातावरणका विभिन्न तत्वहरूको के कस्तो सम्बन्ध रहेको छ भन्ने बारेमा विप्लेषण गरिएको छ । साथै दैनिक जिवन र त्यसले वातावरणमा पर्ने प्रभावका बारेमा पनि विप्लेषण गरिएको छ । यसका साथै दैनिक जिवनका हरेक क्रियाकलापमा हुने वातावरण समायोजनका बारेमा महिलाहरूमा भएको ज्ञान तथा क्षमताको बारेमा विप्लेषण गरिएको छ ।

६.१ खेती प्रणाली (Farming System)

अध्ययन क्षेत्रको जमिन प्रायः जसो भिरालो पाखा बारी र अलैंची बारी दोमट माटो भएको छ भने त्यो भन्दा केही तल बेंसीमा चिम्ट्याइलो माटो भएको खेत पर्दछ ।

यहाँका मानिसहरूले सिमित जमिनमा आफ्नो कृषि बाली लगाउने गर्दछन् । खेतमा वर्षायाममा धान लगाउँछन् । धान रोपेको समयमा खेतका कान्लामा मास, भटमास जस्ता कोषेबाली पनि लगाउँछन् । त्यस्तै अलैंची बारीमा वर्षमा एक पटक अलैंची फल्ने गर्दछ भने त्यसभित्र घाँसपातका रुख विरुवाहरू पनि रोपिएका छन्, जसबाट प्राप्त हुने घाँस वस्तुभाउको आहाराका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । हाँगा बिँगा खाना पकाउने इन्धन स्वरूप दाउराको रूपमा प्रयोग गरिन्छ भने तिनका अन्य भाग काठपातको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । खेतीपातीको काममा महिला र पुरुष दुवैको सहभागिता हुने गर्छ ।

६.१.१ कृषि बालीका मुख्य प्रकार (Major Types of Crops Cultivated)

अध्ययन क्षेत्रको मुख्य खाद्य बालीहरूमा धान, गहुँ, मकै, कोदो तथा आलु पर्छन् भने नगदे बालीमा अलैंची पर्छ । धान तथा गहुँ बाली खेतमा लगाइन्छ भने मकै, कोदो, आलु बारीमा

लगाइन्छ । धान खेतीका लागि वैशाख महिनादेखि खनजोत गरी जमिन तयार गरिन्छ । धान वर्षायाममा लगाउने बाली भएकोले यसलाई प्रशस्त पानीको आवश्यकता पर्छ । धान खेती गर्नका लागि सिँचाई गर्न खोलाबाट कुलो खनेर खेतसम्म पुऱ्याइन्छ तर यो पर्याप्त छैन, त्यसैले आकाशे पानीबाट पनि धान खेतीका लागि बीउ राख्न र रोपाईं गर्नका लागि जमिन तयार गरिन्छ । जेठ महिनामा ब्याड तयार गरी धानको बीऊ राखिन्छ । सो बीऊ करिब २२/२५ दिन जति भएपछि रोप्नका लागि तयार हुन्छ । धान रोप्नका लागि खेत खनजोत गर्ने र असारको मनसुनी वर्षा शुरु भएपछि धान रोप्न शुरु गरिन्छ । धान खेती गर्ने क्रममा पुरुषहरू खेत जोत्ने र आली लाउने काम गर्छन् भने प्रायजसो महिलाहरू बीऊ काड्ने र धान रोप्ने गर्छन् । त्यस्तै धानलाई साउन, भदौ महिनातिर एक पटक गोडमेल गरिन्छ जसमा महिला र पुरुष दुवैको सहभागिता हुन्छ । त्यसपछि असोजदेखि मंसिरसम्ममा धान बाली पाकिसक्छ र त्यसलाई काट्न र काटेको धानलाई खलामै दाईं गरेर वा घरमा ल्याई भारेर थन्क्याउने गरिन्छ । यसमा पनि महिला र पुरुषहरू सबै मिलेर धन काट्ने, बोक्ने तथा दाईं गर्ने वा भार्ने काम गर्छन् । धान काटेपछि फेरि खनजोत गरी हिँउदको समयमा गहुँ बाली लगाइन्छ ।

त्यसै गरी बारीमा मकै रोप्नका लागि फागुन/चैत महिनामा बारी तयार गरिन्छ, जसमा पुरुषहरूले बारी जोत्ने काम गर्छन् भने महिलाहरू खन्ने, डल्ला फोर्ने, मल बोक्ने र मकै छर्नका लागि बारी तयार गर्ने काम गर्छन् । चैत अन्तिमसम्ममा मकै छर्ने काम सकिन्छ भने जेठदेखि साउन लाग्दासम्ममा दुई पटक मकै गोडिन्छ तथा भदौ/असोजमा मकै पाकछ र त्यसलाई भाँचेर जम्मा गर्ने काम गरिन्छ, जुन काम प्रायः महिलाहरूले नै गर्छन् । मकै थन्काउने काम चाहिँ प्रायः पुरुषहरूले गर्छन् ।

कोदो पनि मकै बाली भित्र लगाइन्छ तथा विशेष गरेर साउन महिनामा कोदो रोपिन्छ । यसका लागि बारी खन्ने काम प्रायः पुरुषहरूले गर्छन् भने रोप्ने चाहिँ महिलाहरूले गर्छन् ।

त्यसरी नै आलु खेतीका लागि बारी खन जोत गर्ने काम पुरुषहरूले गर्छन् भने खन्ने, डल्ला फोर्ने, मल बोक्ने र बारी तयार गर्ने र आलुको बीऊ रोप्ने काम महिलाहरूले गर्छन् ।

त्यस्तै गरेर अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी खेती पनि लगाइन्छ । तरकारीमा सिमी, बोडी, साग सब्जी, खूर्सानी, फर्सी, इस्कुस, करेला, बन्दा, फुलगोभी, तथा अन्य मौसम अनुसारका तरकारीहरू लगाइन्छ । तरकारी लगाउने काममा बारी खन जोत गर्ने बाहेक मल राख्ने, बीऊ वा विरुवा रोप्ने, गोडमेल गर्ने काम प्रायः महिलाहरूले नै गर्छन् । उत्पादित तरकारी मध्ये केही आफ्नो परिवारको उपभोगका लागि प्रयोग गर्छन् भने केही नजिकैको बजारमा लगेर बेच्ने काम पनि महिलाहरूले नै गर्छन् । तरकारी बेच्न महिलाहरू नै गए पनि बेचेर आएको केही पैसाले चिनी, नून, तेल, मसला जस्ता घरका लागि आवश्यक सामान किनेर ल्याउने समेत गर्छन् भने आफ्नो लागि श्रृंगारका सामान पनि किन्छन् ।

अध्ययन क्षेत्रमा नगदे बालीको रूपमा अलैंची खेती गरिन्छ । यसका लागि एक पटक रोपेको अलैंचीको बोटले लामो समयसम्म फल दिने हुनाले एकै ठाउँमा धेरै पटक रोप्नु पर्दैन । वर्षमा एक पटक फल्ने अलैंचीलाई समय समयमा पानी लगाउने र गोडमेल भने गर्नु पर्ने हुन्छ । यस ठाउँमा अलैंचीलाई आम्दानीको एउटा महत्वपूर्ण श्रोतका रूपमा लिने गरिन्छ । अलैंची खेतीमा गोडमेल गर्ने, पानी लगाउने, टिप्ने, केलाउने, सुकाउने तथा बेच्नका लागि तयारी गर्ने काम गरिन्छ । यी सबै काम महिला र पुरुष दुवैले गर्छन् ।

६.१.२ श्रम विभाजन र निर्णय गर्ने प्रक्रिया (Division of Labor and Decision Making Process)

सामान्यतया घर भित्रको हरेक काम महिलाहरूले गर्ने गर्छन् भने घर भित्रको काममा श्रम विभाजन गर्ने गरिँदैन । प्रायः घर भित्रको कामको जिम्मेवारी महिलाहरूलाई नै दिइने गरिन्छ । यदि कारणबस् घरमा महिला नभएको वा काम गर्न नसक्ने अवस्था भएको समयमा मात्र पुरुषहरू घर भित्रको काम गर्ने गर्छन् । यति हुँदा हुँदै पनि घर भित्रको काम गर्ने क्रममा पनि महिलाहरूले आफ्नो निर्णय गर्ने भन्दा पनि पुरुषहरूको निर्णयलाई स्वीकार गर्ने गर्छन् ।

अध्ययन क्षेत्रका सम्पूर्ण उत्तरदाताहरू क्षेत्रीहरू रहेका छन् । जसले गर्दा उक्त क्षेत्रको परिवारहरूमा पुरुषलाई बढी महत्व दिइने गरिएको छ भने महिलाहरूलाई दोस्रो दर्जाको सहयोगीको रूपमा लिइने गरिन्छ । घर भित्रदेखि घर बाहिरका अधिकांश काममा महिला र

पुरुष दुवैको सहभागिता हुने भएता पनि कुन काम कस्ले गर्ने र कहिले कहिले गर्ने भन्ने कुराको निर्णय पुरुषले नै गर्ने गर्छन् भने कामको प्रकृति हेरेर त्यसलाई महिला र पुरुष दुवैको सहभागितामा गर्ने गरेको पाइन्छ । जस्तो कि पुरुषहरू प्रायः गरेर खेत बारी जोत्ने, दाउरा काट्ने, धान र गहुँ चुट्ने, बोक्ने आदि काम गर्छन् भने महिलाहरू खेत बारी खन्ने, मल बोक्ने, दाउरा बोक्ने, घाँस काट्ने, डल्ला फुटाउने, रोप्ने, बीऊ ल्याउने तथा खेती पातीको समयमा खेतालाहरूलाई खाजा र खाना पकाउने, बाँड्ने र खेत बारी जोत्ने गोरुलाई घाँस, पराल दिने काम गर्छन् ।

अध्ययन क्षेत्रको परिवारका सदस्यहरूको श्रम विभाजनमा उमेरले पनि प्रभाव पारेको छ । जस्तो कि बृद्ध, बृद्धाहरूले घरको भान्साको काम गर्ने, जवान छोरा, छोरी र बुहारीहरूले खेत बारीमा काम गर्ने तथा बालबालिकाहरूले विद्यालय जानु अघि र त्यहाँबाट फर्केपछि घरमा पानी ल्याउने, मसिना भाइ, बहिनीहरूलाई हेर्ने तथा छोरीहरू भए घरको काममा सघाउने गर्छन् ।

त्यस्तै गरेर आर्थिक गतिविधिहरूमा निर्णय गर्दा पुरुषहरूको सहभागिता बढी हुने गरेको पाइएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा अधिकांश घरमूली पुरुषहरू देखिएका छन् भने सम्पूर्ण परिवारका सदस्यहरूले घरमूलीको निर्णय अनुसार समग्र घरेलु काम तथा कृषि कार्यहरू गर्ने गर्छन् । काम गर्दा महिला र पुरुष दुवै मिलेर गर्ने भएता पनि त्यसबाट प्राप्त आम्दानीलाई पुरुषको निर्णय र सल्लाह अनुसार मात्र खर्च गर्ने गरेको पाइएको छ ।

६.१.३ पर्म प्रथा र ज्यालादारी काम (Labor-Sharing System and Wage Labor)

पर्म भनेको श्रम संगठनको एउटा प्रक्रिया हो । कामको बदलामा काम नै दिने जुन प्रक्रिया हुन्छ त्यसलाई नै पर्म भनिन्छ । आर्थिक रूपले हेर्दा यो सस्तो र भरपर्दो व्यवस्था हो । सामाजिक रूपमा हेर्दा यो वन्धुत्व तथा दिदी-बहिनी र दाजु-भाइको भ्रातृत्वको भावना जागृत गराउने तथा सामाजिक सम्बन्धलाई कायम राख्ने परम्परागत उपायको रूपमा प्रचलित छ । यसले एक आपसमा आफ्नोपनको तथा विश्वासको सम्बन्ध बनाउँछ । यस किसिमको सम्बन्धले जाति समूह भित्र वा अन्य समूह भित्र पनि हुने गर्छ, जसले समुदायमा हामीको भावनाको

विकास गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ, तथा मेलमिलाप र सरसहयोगको आदान प्रदान गराउँछ । एउटा सिमित क्षेत्र भित्र यो पर्म चलन रहेको पाइन्छ ।

ज्यालादारी कार्य पनि श्रमको एउटा अर्को पाटो हो । दिनभर काम गरे बापत त्यसको बदलामा पारिश्रमिक स्वरूप निश्चित रकम पाइन्छ, भने त्यस रकमलाई ज्याला भनिन्छ । कृषिको काममा परिवारका सदस्यहरूले मात्र कार्य गरेर सकिँदैन, त्यस्तो अवस्थामा ज्याला वा पर्मबाट कार्य पूरा गर्ने गरिन्छ ।

देशका अन्य ग्रामीण समुदायमा जस्तै अध्ययन क्षेत्रमा पर्म प्रथा अति लोकप्रिय माग रहेको छ । खेतबारीको काम गर्दा घरका सदस्यहरूले मात्र संभव नहुने वा हुने भईहाले पनि सबै सदस्यहरू घरमा नभएका कारणले पनि छिमेकीहरूको सहयोगमा पर्मका रूपमा अन्नबाली लगाउने प्रचलन रहेको देखिएको छ । पर्म स्वरूप कति समय वा दिनको कार्य एक परिवारलाई अर्को वा अरु परिवारले श्रमको योगदान गर्छन्, त्यति नै त्यस परिवारले अर्को वा अरु परिवारलाई श्रमकै रूपमा पर्म तिर्नु पर्छ । यस प्रकार पर्मको माध्यमबाट उनीहरू एक आपसमा काम साटासाट गर्ने गर्छन् । यसरी पर्म लगाउँदा पालै पालो घरै पिच्छै काम गर्ने गरिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा पर्म लगाउँदा विशेष गरेर धान रोप्दा, गोड्दा र काट्दा पर्म लगाउने गरिन्छ । यसका साथै मकै र कोदो रोप्दा र गोड्दा पनि पर्म लगाउने प्रचलन रही आएको पाइन्छ । किनकि यस्ता अवस्थामा काम छिटो छिटो सक्नु पर्ने हुन्छ । विशेष गरी खेत वा बारी जोत्न तथा बाली लगाउन वा रोप्न र उठाउनका लागि धेरै संख्यामा मानिसहरू आवश्यक पर्ने हुनाले पर्म लगाएर काम गर्ने गरिन्छ । त्यसमा पनि अध्ययन क्षेत्रमा बढी जसो पुरुषहरू, त्यसमा पनि जवानहरू वैदेशिक रोजगारीका लागि गएका कारण घरमा प्रायः महिलाहरू हुने भएकाले खेत र बारी जोत्ने काम महिलाहरूले परंपरागत रूपमा नगर्ने भएकोले पनि पुरुषहरूलाई बोलाउने र त्यसको बदलामा पर्म तिर्ने चलन छ । यसका साथै धान, मकै, कोदो रोप्न, गोड्दा र बाली उठाउनका लागि महिलाहरूका बीचम पर्म लगाउने चलन रहेको पाइएको छ । यसले गर्दा

कामको बोझ धेरै नपर्ने, समयमै वा छिटो काम सकिने तथ सबै मिलेर गर्दा काम गर्ने उत्साह हुने देखिएकोले पर्मा प्रथालाई कृषि कार्यमा महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा ज्यालादारी काम पनि गर्ने चलन छ । प्रायः जसो परिवारमा कम सदस्य भएका तथा पर्मा गराउँदा तिर्न जान नसकने अवस्थामा ज्यालादारी काम गर्न लगाउने गरिएको छ भने आम्दानीको श्रोत बढी भएका परिवारहरूले पर्मा कै रूपमा पनि श्रम लेनदेन नगर्ने हुनाले ज्यालादारीमा नै काम लगाउने गरेको पाइएको छ । आर्थिक अवस्था कमजोर रहेका परिवारका सदस्यहरूले ज्यालादारीमा काम गर्ने गरेको पाइएको छ, जसमा अध्ययन क्षेत्रका धेरै परिवारहरू पर्छन् ।

६.२ दैनिक जीवन र वातावरण संरक्षणमा महिलाको भूमिका (Daily Life and Role of Women in the Environmental Protection)

घर भित्र र बाहिरका विविध क्रियाकलापहरूमा महिलाहरूको संलग्नता तथा सहभागीता अत्यधिक रहने गर्छ, त्यसैले उनीहरूले गर्ने दैनिक जीवनका कामहरूबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा वातावरणलाई सकारात्मक वा नकारात्मक दुवै प्रकारले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् ।

अध्ययन क्षेत्रको नमुना छनोटमा परेका २९ घरधुरी भित्र रहेका १७१ जनसंख्या मध्ये ८४ जना (४९.१३ प्रतिशत) महिलाहरू छन् । जसलाई उमेरको आधारमा हेर्दा ०-१४ वर्ष सम्मका महिलाहरू १४.६२ प्रतिशत छन् भने १५-५९ वर्ष सम्मका ३०.४० प्रतिशत छन् । त्यस्तै गरेर ६० वर्ष भन्दा माथि ४.१० प्रतिशत महिलाहरू छन् । यसरी हेर्दा सक्रिय जनशक्तिको रूपमा १५-५९ वर्षसम्मका ३०.४० प्रतिशत महिलाहरूलाई लिन सकिन्छ, जो प्रत्यक्ष रूपमा वातावरणीय क्रियाकलापमा संलग्न रहेका छन् भने बाँकी महिलाहरू पनि अप्रत्यक्ष रूपमा कुनै न कुनै तरिकाले संलग्न भएका रहेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्र ग्रामीण परिवेश भएको कारण यहाँका अधिकांश महिलाहरू बिहान उठेदेखि वेलुका नसुतेसम्म काम गर्नमा व्यस्त हुन्छन् । बिहान उठेर आगो बाल्ने, पानी ल्याउने, घर सफा गर्ने,

वस्तुभाउका लागि कुँडो पकाउने, परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई चिया बनाउने, तरकारी केलाउने, खाना पकाउने, बालबालिकाहरूलाई स्कूल पठाउने, दिनभर खेतबारीमा काम गर्ने, घाँस काट्ने, बारी खन्ने, तरकारी ल्याउने लगायत गाई, भैंसी, बाख्रा, कुखुरा आदिलाई घाँस वा चारो, पानी दिने, दिउँसोको खाजा बनाउने, बेलुकाको खाना तयार गर्ने जिम्मा प्रायः महिलाहरूकै हुन्छ । यसरी हेर्दा घरभित्र र बाहिरका अधिकांश क्रियाकलापहरूमा महिलाहरू सक्रिय रूपमा संलग्न हुने गरेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रमा उमेरगत रूपमा महिलाको दैनिक कार्यलाई हेर्ने हो भने १५-५९ वर्ष भित्रका महिलाहरू घरभित्र देखि घरबाहिरका सम्पूर्ण क्रियाकलापमा संलग्न भएका छन् भने १४ वर्ष भन्दा मुनिका बालिकाहरू तथा ६० वर्षभन्दा माथिका वृद्धाहरू भान्सामा काम गर्ने, स-साना बालबालिका हेर्ने, बिस्कुन सुकाउने, पानी ल्याउने, घर सफा गर्ने जस्ता घरभित्रका काममा संलग्न हुने गरेका छन् ।

६.२.१ कृषि कार्यमा महिला (Women in Agricultural Activities)

यस अध्ययन क्षेत्रको नमुना छनौटमा परेको १७१ जनसंख्या मध्ये ४०.२६ प्रतिशत महिलाहरू कृषि पेशामा संलग्न देखिएका छन् । जसमा उनीहरू खेतबारीमा बाली रोप्ने, गोडमेल गर्ने र काट्ने तथा मल बोक्ने, वस्तुभाउलाई घाँस काट्ने गर्छन् । त्यस्तै गरेर अध्ययन क्षेत्रको खेतबारीमा मल राख्दा त्यहाँका कृषकहरू मध्ये ५१.७२ प्रतिशतले खेतबारीमा प्राङ्गारिक मल प्रयोग गर्ने गरेका छन् भने बाँकी ४८.२८ प्रतिशतले रासायनिक र प्राङ्गारिक दुवै प्रकारको मल प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ । उत्तरदाताहरूका अनुसार प्राङ्गारिक मल प्रयोग गर्नेहरूले पनि पहिले पहिले रासायनिक मल प्रयोग गर्ने गरेको तर पछिल्लो समयमा उत्पादन नबढेका कारण र माटो बिग्रन्छ भन्ने सुनेका कारण रासायनिक मल प्रयोग गर्न छोडेको देखिएको छ । प्राङ्गारिक मलको प्रयोगमा महिलाहरूले पहल गरेको पाइन्छ र यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने कृषि क्षेत्रमा महिलाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहने गरेको छ । जसले गर्दा उनीहरूका कार्यको प्रत्यक्ष प्रभाव वातावरणमा पर्न गएको छ ।

६.२.२ इन्धन प्रयोगमा महिला (Women in the use of Fuel)

त्यस्तै अध्ययन क्षेत्रका २९ घरधुरीका सम्पूर्ण घर परिवारले खाना पकाउने इन्धनको रूपमा दाउरा बाल्ने गरेका छन् भने दाउरा काट्ने, बोकेर ल्याउने, खाना पकाउने जस्ता कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा महिलाहरूको सहभागिता हुने गरेको छ । इन्धनका लागि उक्त क्षेत्रमा उत्तरदाताहरूले आफ्नै निजी वनबाट दाउरा ल्याउने गरेका छन्, जसमा २७.५९ प्रतिशतले सुकेको रुख काटेर दाउरा बाल्ने गरेका छन् भने ७२.४१ प्रतिशतले सुकेको र काँचो दुवै रुखहरू काटेर दाउरा बाल्ने गर्छन् । त्यस्तै गरेर उक्त क्षेत्रमा २४.१३ प्रतिशतले बायोग्यास पनि इन्धनको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेका छन् र ३.४४ प्रतिशतले खाना बनाउनका लागि एल.पि.जि. (प्राकृतिक) ग्याँस बाल्ने गरेका छन् ।

६.२.३ घरायसी सरसफाईमा महिला (Women in Household Sanitation)

घर भित्र र वरपरको सरसफाई गर्नु वातावरण संरक्षणको एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । जसमा घर बढारकुँडार गर्ने, घर लिपपोत गर्ने, घरआँगन गोठ सफा राख्ने, लुगा, भाँडाकुडाँ, खाद्यवस्तु सफा गर्ने, प्लाष्टिक, कागज, शिशा जस्ता प्रयोग भइसकेका वस्तुहरू उचित व्यवस्थापन भन्ने बुझिन्छ । जसको व्यवस्थापन नभएमा वातावरण प्रदूषित भई मानिसको स्वास्थ्यलाई प्रभावित पार्छ भने यसको उचित व्यवस्थापन गर्नाले वातावरण सन्तुलन गर्न मद्दत पुग्छ ।

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूले घर भित्र तथा वरपरको सरसफाई गरेको सड्ने फोहर, कसिंगर र पानीलाई करेसाबारी वा मलखाडीमा फाल्ने र नसड्ने खालका फोहरहरू जस्तै प्लाष्टिक, कागज, शिशा आदिलाई प्रायः खोला खोलसीमा फाल्ने तथा जलाउने गरेको पाइएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा २९ घरधुरीले नै चर्पी प्रयोग गर्छन्, जसमा ३१.०३ प्रतिशतले पक्की चर्पी प्रयोग गर्छन् भने ६८.९७ प्रतिशतले कच्ची चर्पी प्रयोग गर्छन् । जसमा चर्पीको सरसफाई गर्ने, पानी राख्ने, जास्ता कामहरू महिलाहरूले गर्ने गरेका छन् । त्यस्तै घर बढारकुँडार गर्ने, घर लिपपोत गर्ने, घरआँगन गोठ सफा राख्ने, लुगा, भाँडाकुडाँ, खाद्यवस्तु सफा गर्ने, प्लाष्टिक, कागज, शिशा जस्ता प्रयोग भइसकेका वस्तुहरूको व्यवस्थापन गर्ने कार्य पनि महिलाहरू नै गर्छन्

धाराबाट पानी ल्याउने काममा महिलाहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता रहेको छ भने उक्त पानीको मुहान सरसफाई गर्न पनि महिलाहरू नै जाने गरेका छन् ।

६.३ शैक्षिक स्थितिका आधारमा वातावरण संरक्षणमा महिलाको चेतना स्तर (Awareness level of Women in Environmental Protection On the basis of Educational Status)

महिलाहरूको चेतना स्तरको सम्बन्ध विद्यमान सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक, आदि अवस्थाहरूमा निहित हुन्छ । समाजमा महिलाहरूको स्तर र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको पहुँचले महिलाहरूको सक्रियता, संलग्नता तथा सहभागितालाई प्रभावित पारिरहेको हुन्छ । त्यस्तै गरेर वातावरण संरक्षणमा महिलाको सहभागिताको सन्दर्भमा पनि यहि कुरा लागु हुन्छ । यस अनुसार यस अध्ययनमा महिलाहरूको शैक्षिक स्थितिले वातावरण संरक्षणमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भनेर अध्ययन गरिएको छ ।

६.३.१ वातावरण सम्बन्धी ज्ञान (Knowledge about Environment)

अध्ययन क्षेत्रमा ५.२७ प्रतिशत महिलाहरूले उच्च शिक्षा हासिल गरेका छन् जुन त्यहाँको महिलाहरूको जनसंख्याको अनुपातमा अत्यन्त न्यून छ । अध्ययन क्षेत्रका ११.११ प्रतिशत महिलाहरू निरक्षर छन् भने ४.४६ प्रतिशत महिलाहरू साक्षर छन् । त्यस्तै विद्यालय स्तर सम्मको शिक्षा पाएका महिलाहरू २८.०७ प्रतिशत रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा एक निरक्षर गृहिणी महिला का अनुसार वातावरण भन्नाले, रुखविरुवाहरू हुन् । र तिनीहरूको संरक्षण गरे वातावरण संरक्षण हुने कुरा बताएकी छन् भने वातावरण संरक्षण गरेमा वनजंगलको जोगिने र त्यसबाट अफूलाई घाँसदाउरा ल्याउन सजिलो हुने बताएकी छन् ।

त्यस्तै अन्तरवार्ताको क्रमामा उच्च माध्यमिक शिक्षा अध्ययन गर्दै गरेकी एक महिलाका अनुसार वातावरण भन्नाले हाम्रो वरपरको वन जंगल, वोट विरुवा, खोलानाला, गाउँघर वस्तुभाउ आदि वतइन् भने वातावरण संरक्षण भनेको वन जंगल जोगाउने, रुखविरुवाहरू रोप्ने र तिनीहरूको संरक्षण गर्ने साथै घरवरपर साफा राख्ने भन्ने कुरा वताइन् भने वातावरण संरक्षण गरेमा वरपर हरियाली बन्ने र घर पनि सफा हुने मनिसलाई रोग नलाग्ने कुरा उल्लेख गरेकी छन् ।

सर्वेक्षणको क्रममा अध्ययन क्षेत्रको अन्तरवार्तामा सहभागी भएका मध्ये ७० प्रतिशत महिलाहरूले वातावरणका बारेमा केही थाहा नभएको बताएका छन् भने ३० प्रतिशत महिलाहरूले वातावरण भनेको ढुङ्गा, माटो, हावा, पानी, रुख विरुवा तथा वन जंगल हो भनेर बताएका छन् । त्यस्तै गरेर वातावरण संरक्षणका बारेमा ८० प्रतिशत महिलाहरूलाई केही थाहा नभएको र २० प्रतिशतले वातावरण संरक्षण भनेको वातावरणलाई जोगाउनु वा वन जंगलको हेरविचार गर्नु भन्ने बुझेका छन् ।

६.३.२ सूचना, तालिम र प्रविधिमा महिलाहरूको पहुँच (Women's Access to Information, Training and Technology)

अन्तरवार्ताको क्रमका सबै महिलाहरूको घरमा रेडियो भएको भएता पनि कसैको घरमा टेलिभिजनको सुविधा नभएको पाईएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा प्राय सबै घरमा रेडियोवाट समाचार तथा गीतसंगीतका कार्यक्रमहरू सुन्ने गरेको भएता पनि अझसम्म कसैले पनि वातावरण सम्बन्धि कार्यक्रमहरू नसुनेको बताएका छन् । त्यस्तै अध्ययन क्षेत्रमा एक जना स्वयंसेवक महिलाले स्वास्थ्य सम्बन्धि विभिन्न तालिमहरू लिएको भएता पनि वातावरण सम्बन्धि त्यस्तो कुनै चेतनामुलक तालिम तथा गोष्ठीहरूमा नगएको पाईएको छ । त्यस्तै अध्ययन क्षेत्रमा आमा समुहमा अध्ययन क्षेत्रका गृहिणी तथा कृषक महिलाहरू समय समयमा भेलाहुनेगरेको र मसिक रुपमा विभिन्न बचत सम्बन्धि हिसाव कितावहरू गर्ने गाउँघर सरसफाईका कुरा गर्ने गरेको भएता पनि वातावरण संरक्षणका बारेमा कुनै त्यस्तो निश्चित कार्य नभएको बताएका छन् । वातावरण संरक्षणका सम्बन्धमा वातावरणलाई कसरी व्यवस्थित गरी सन्तुलनमा राख्न सकिन्छ भने बारेमा विभिन्न विधि तथा तरिकाले व्यवस्थापन गरेर प्राङ्गारिक मल, बायो ग्याँस तथा शिशा, प्लास्टिक र कागजलाई पुनःनिर्माण गरी पुनःप्रयोगमा ल्याउन सकिने हुन्छ । यसबाट घरेलु कामकाजका लागि विभिन्न आवश्यक सामग्री बनाउन सकिन्छ जसले गर्दा एकातिर वातावरणलाई कम प्रदुषित गरेर वातावरणलाई सन्तुलन राख्नका लागि मद्दत पुग्छ भने अर्कोतिर पुनःनिर्माण भएका सामग्रीहरूबाट आय आर्जन गर्न पनि सकिन्छ भन्ने कुराको कुनै खास ज्ञान तथा सिप अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूमा कसैसंग पनि नभएको देखिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा महिलाहरूले नै घरभित्र तथा वरपरको सरसफाई गर्ने गरेका छन् । घर सफा गरेको कसिंगार, तरकारी केलाउँदा निस्कने फोहोरलाई करेसावारी तथा मलखाडीमा फाल्ने गरेका छन् भने प्लाष्टिक र कागजहरू खेतवारीमा लगेर फाल्ने र कहिलेकाहीं जलाउने गर्छन् । । त्यसले गर्दा पनि यहाँका महिलाहरूलाई वातावरण संरक्षणका लागि स्थानीय श्रोत साधनको परिचालन सम्बन्धी तथा आफ्नो घर भित्र वा बाहिरबाट उत्पादन भएको फोहर मैलालाई व्यवस्थित रूपमा कसरी तह लगाउन सकिन्छ भन्ने सचेतना अभिवृद्धि सम्बन्धी कुनै सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक सीपमूलक तालिम अभिसम्म पनि पाउन सकिरहेका छैनन् ।

घरेलु फोहोर मैला तथा काम नलाग्ने वस्तुहरूबाट पुनः प्रयोग गर्न सकिने विभिन्न सामग्रीहरू तयार गर्ने प्रविधिको बारेमा अध्ययन क्षेत्रका १० प्रतिशत महिलाहरूले सुनेको तर नदेखेको बताए जसमा उच्च माध्यमिक तहको अध्ययन गर्ने, र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा लिएका महिलाहरू छन् । अन्य ९० प्रतिशत महिलाहरू जो निरक्षर र प्राथमिक तह सम्म अध्ययन गरेका साक्षर महिलाहरू तथा गृहिणीहरू थिए उनीहरूलाई उक्त प्रविधिका बारेमा केही थाहा नभएको बताएका छन् । त्यस्तै गरेर फोहर मैलाको व्यवस्थापन गर्नका लागि अभिसम्म उनीहरूलाई कुनै प्रविधिको बारेमा पनि जानकारी छैन, जसले गर्दा यहाँका महिलाहरू वातावरण संरक्षण तथा फोहर मैला व्यवस्थापन जस्ता कार्यमा सहभागी हुन सकिरहेका छैनन् । त्यस्तै गरेर अध्ययन क्षेत्रमा महिलाहरूलाई घर वरपर तथा समुदाय भित्र जहाँतहीं फोहर भयो र त्यसको उचित व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने त्यसबाट वातावरण दुषित हुन्छ, जसको प्रभावले मानिसको स्वास्थ्यमा नै नकारात्मक असर पुऱ्याउँछ भन्ने जानकारी सम्बन्धी चेतनामूलक तालिम, कार्यक्रमहरूको अभावका कारण पनि उक्त क्षेत्रका महिलाहरू वातावरण संरक्षणका सम्बन्धमा अनभिज्ञ रहेका छन् ।

आफ्नै स्थानीय ज्ञान र सीपले मात्र वातावरण संरक्षण गर्न सकिँदैन । त्यसका लागि उनीहरूलाई नयाँ ज्ञान, सीप तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्न सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दुवै कुराको आवश्यकता पर्दछ ।

६.३.३ महिलाहरूको कार्यभार र फुर्सदको समय (Leisure Time and Workload of Women)

महिलाहरूले घरभित्रदेखि घर बाहिरका साना मसिना र बढी भन्फटिला काममा व्यस्त रहनु पर्ने हुन्छ । त्यसैले गर्दा उनीहरूलाई बाहिर जाने, घुमघाम गर्ने तथा ज्ञान, सीप सिक्ने र नबुझेका कुराहरू बुझ्ने समय नै हुँदैन । त्यसमा पनि ग्रामीण भेगका महिलाहरू बढी भन्दा बढी घाँस, दाउरा गर्नमा नै व्यस्त हुने गर्दछन् ।

अध्ययन क्षेत्रका प्राय सबै महिलाहरू विहान ५ वजे उठेर राति ८ वजे सम्म काम गर्ने गर्छन् । त्यसमा पनि पुरुषहरू (वा श्रीमान्) विदेश गएका घर परिवारका महिलाहरूले घर बाहिरदेखि घरभित्रका सम्पूर्ण जिम्मेवारीहरू आफैले सहाल्ने गरेकाछन् । जसमा उनीहरूले विहान उठेर घरभित्रका घर सफा गर्ने खानापकाउने, पानी ल्याउने, लुगाधुने काम गर्छन् । दिउँसोको समयमा वस्तुभाउ र खेतवारीमा काम गर्ने तथा बेलुका र राती पनि घरभित्र खाना बनाउने, खुवाउने, भाडा माज्ने, काम गर्छन् ।

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू पुरुषहरू भन्दा बढी समय घरेलु कामकाजमा बिताउने गर्छन् । उनीहरू घरेलु काम र कृषि कार्य तथा वन जंगल र खेतवारीको कामबाट कहिल्यै मुक्त हुन पाउँदैनन् । त्यसैले उनीहरूलाई त्यो भन्दा बाहिरको नयाँ ज्ञान तथा जानकारीमूलक गतिविधिहरूका बारेमा सोच्ने पनि फुर्सद हुँदैन । जसले गर्दा महिलाहरूले वातावरण संरक्षण तथा व्यवस्थापनका तरिका बारे बुझ्ने मौका पाएका छैनन् ।

६.३.४ सामुदायिक संस्थाहरूमा महिला सहभागिता (Women's Participation in Community Institutions)

अध्ययन क्षेत्रमा कृषि समूह, आमा समूह, सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति जस्ता संघ संस्थाहरू रहेका छन् । कृषि समूहमा महिला र पुरुष दुवैले सदस्यता लिएका छन् भने कृषि समूहबाट कृषि कार्य सम्बन्धी विभिन्न परामर्श तथा कृषि बालीका लागि बीऊ विजन र मल उपलब्ध हुने गरेका छन् ।

आमा समूह अध्ययन क्षेत्रमा भएको अर्को मुख्य संस्था हो । यो वि.सं. २०६६ मा स्थापना भएको महिलाहरूको समूह हो । यस संस्थामा अध्ययन स्थलका १५ जना महिलाहरू सहभागी छन् भने

यस समूहको बैठक प्रत्येक महिनामा एक पटक बस्ने गर्छ । प्रत्येक बैठकमा प्रत्येक सदस्यबाट रु. १० का दरले बचत संकलन गर्ने गरिन्छ । त्यस्तै गरेर आमा समूह मार्फत् महिलाहरूका लागि प्रौढ कक्षा पनि संचालन गरिएको छ ।

सामुदायिक वन व्यवस्थापनका लागि अध्ययन स्थलमा एउटा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह रहेको छ, जसमा अध्ययन क्षेत्रभित्रको एक जना महिला मात्र सदस्य रहेको पाइएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू घाँस, दाउरा, पत्कर लिन आफ्नै निजी वनजंगलमा जाने गरेका छन् । सामुदायिक वन आफ्नो घर भन्दा टाढा भएकाले पनि उनीहरू आफ्नै निजी वनको उपयोग गर्ने गरेका छन् । सामुदायिक वनमा पनि अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू कहिलेकाहीं जाने गर्छन् ।

अध्याय सात सारांश र निष्कर्ष (Summary and Conclusions)

यस अध्यायमा अध्याय एक देखि सातसम्म उल्लेख गरिएका सम्पूर्ण कुराहरूलाई संक्षिप्त विवरणका साथ प्रस्तुत गरिनुका साथै अध्ययनबाट प्राप्त हुन आएका मुख्य मुख्य सुचनाहरूको निष्कर्षलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

७.१ सारांश (Findings)

- विश्वव्यापी रूपमा भएको भौतिक विकासबाट उत्पन्न समस्याहरूमा प्रदुषण (वायु, जल, ध्वनी, माटो, अर्थात् फोहरमैला), ढल निकास, हरितगृह प्रभाव, अम्लीय वर्षा, ओजोनतहको क्षयीकरण, मरुभूमिकरण, विश्वव्यापी हावापानी परिवर्तन, बाढी, पहिरो, भूस्खलन तथा भूक्षय वा विनास, जैविक विविधतामा ह्रास, औद्योगिकीकरण आदि जस्ता वातावरणीय समस्या पर्दछन् । यस किसिमका वातावरणीय समस्याले प्रकृतिमा स्वतन्त्र रूपले सञ्चालित परिस्थितिकीय प्रणालीमा खलबल पुऱ्याई नकारात्मक प्रभावहरू देखा पर्न थालेका छन् ।
- विकासोन्मुख तथा अविकसित मुलुकहरूमा बढ्दो जनसंख्याको कारण वन जंगल फडानी गरी बस्ती बसाल्दा वन विनास हुने, उब्जाउयोग्य भूमि नास हुने, उत्पादनमा ह्रास आउने तथा उत्पादन वृद्धिका लागि खाद्यान्न बालीनालीमा प्रयोग गरिने रासायनिक मल तथा भूक्षयको समस्या ग्रामीण समुदायमा इन्धनको रूपमा दाउराको प्रयोग गरिने हुनाले एकातिर रुखबिरुवा काटिनाले वन विनासको समस्या छ भने अर्कोतिर दाउराबाट निस्कने धुवाँको कारण वायु प्रदुषणको समस्या देखिने जस्ता मुख्य कुराहरू नै वातावरणीय समस्याका कारण बन्दै गएका छन् ।
- वातावरणीय संरक्षण भन्नाले ठेट रूपमा फोहर व्यवस्थापन तथा स्थलगत सफाई र सुधार गर्नु हो । यी सबै कुराहरू राम्रो तरिकाबाट सञ्चालन गर्नका लागि जनसहभागिता अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । वातावरणीय संरक्षण प्रत्यक्ष रूपमा पुरुषहरूले गरेको देखिएता पनि अप्रत्यक्ष रूपमा महिलाहरूको सहभागिता भएको पाइन्छ ।

- विश्वमा प्रायः सबै क्षेत्रमा वातावरणीय समस्या बढ्दै गएको भएता पनि यो एकै किसिमको देखिँदैन । नेपाल जस्तो विकासोन्मुख तथा पहाडी देशमा प्रत्येक वर्ष वातावरणीय समस्या टड्कारो रूपले बढ्दो छ ।
- विभिन्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी र गैरसरकारी संघ संस्थाहरूले वातावरण संरक्षण सम्बन्धी कार्यहरू गर्दै आएका छन् । त्यस्ता संघ संस्थाहरूको कार्य वातावरणसँग सम्बन्धित कार्यनीति, योजना तथा अनुसन्धान सञ्चालन गर्नुका साथै वातावरण संरक्षण, वातावरणीय सरसफाई, प्रदुषण नियन्त्रण जस्ता कार्यको व्यवस्थापन, प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन तथा जनचेनता र जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्नु रहेको छ ।
- यस अध्ययनको उद्देश्य वातावरण संरक्षणमा ग्रामीण महिलाको भूमिकाको बारेमा विश्लेषण गर्नु हो । यस अध्ययनका विशेष उद्देश्यहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :

१. अध्ययन क्षेत्रको समुदायका सामाजिक- साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको विप्लेषण गर्नु ।

२. वातावरण समायोजनमा महिलाहरूमा भएको ज्ञान र क्षमताको विश्लेषण गर्नु ।

- यस अध्ययनको निम्ति विवरणात्मक (Descriptive) र अन्वेषणात्मक (Exploratory) गरी दुई अनुसन्धान योजनाको प्रयोग गरिएको छ ।
- यस अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीय दुवै श्रोतहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएका छन् । प्राथमिक तथ्याङ्क स्थलगत अध्ययनबाट गरिएको छ । त्यसका लागि अन्तरवार्ता, अवलोकन जस्ता विधिहरू प्रयोगमा ल्याइएका छन् । त्यसपछि नमुना छनौट, घरधुरी सर्वेक्षण, अन्तरवार्ता जस्ता तथ्याङ्क संकलन विधि अपनाएर नमुना छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूबाट आवश्यक सूचना संकलन गरिएको छ ।

- संखुवासभा जिल्ला तामाफोक गा.वि.स वडा नं. ८ मा पर्ने मजुवा गाँउलाई अध्ययनको क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको छ । मजुवा गाउँमा जम्मा ७० घरधुरी छन् जसमा २९ (४२ %) घरधुरीलाई नमुना छनौट गरी अध्ययनका लागि छानिएको छ । जसमा जम्मा १७१ जनसंख्या रहेका छन् तीमध्ये ८७ जना (५०.८७ %) पुरुष र ८४ जना (४९.१३ %) महिला छन् । नमुना छनौटमा परेका घरधुरीलाई जातिगत रूपमा हेर्दा सबै अर्थात् २९ घरधुरी क्षेत्रीहरू छन् ।
- अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको मुख्य पेशाको रूपमा कृषि नै रहेको छ । कुल उत्तरदाताहरू मध्ये ७१.४२ % कृषि पेशामा संलग्न छन् । त्यस्तै १८.१९ % वैदेशिक रोजगारमा गएका छन् भने व्यापार-व्यवसायमा ३.८९ % संलग्न छन् । त्यसरी नै शिक्षण र ज्याला मजदुरी दुवैमा प्रत्येकमा २.६० % का दरले छन् भने १.३० % ले सरकारी जागीर खान्छन् ।
- अध्ययन क्षेत्रका मानिसहरूको पनि मुख्य आर्थिक क्रियाकलाप कृषि नै हो, किनकि यहाँका ७१.४२ प्रतिशत मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न छन् ।
- कृषि कार्यमा महिला र पुरुष दुवैको सहभागिता हुने गरेको छ । जस्तो : खेतबारीमा काम गर्दा बीउ छर्ने, धान रोप्ने, मकै छर्ने, गोडमेल गर्ने, बाली काट्ने, बाली थन्काउने, घाँसपात काट्ने, आदि काममा महिलाहरू सहभागी हुने गरेका छन् भने जोत्ने, खन्ने, आदि काम पुरुषहरूले गर्छन् ।
- देशको अन्य ग्रामीण समुदायमा जस्तै यस अध्ययन क्षेत्रमा पशुपालनलाई कृषिको परिपूरकको रूपमा लिइने गरिएको छ । खेतबारीको घाँस, पराल खुवाउने, जमिन जोत्ने तथा खेतबारीका लागि वस्तुभाउको मल आवश्यक पर्ने हुनाले पशुपालन र पशुपालनका लागि कृषि एक आपसमा परिपूरकका रूपमा रहेका छन् ।

- प्रायः पुरुषहरूले खेतबारी जोत्ने, खन्ने, आली लाउने, रुख काट्ने, धान बोक्ने, खेतमा पानी (सिँचाई) लाउने जस्ता अप्ठ्यारो र गाह्रो मानिने कामहरू गर्छन् भने प्रायजसो महिलाहरूले बीऊ उखाल्ने, रोप्ने, मकै छर्ने, बालीनाली गोडमेल गर्ने, घाँस काट्ने, तरकारी बारीमा काम गर्ने जस्ता मसिना मसिना तर भन्भटिला कामहरू गर्ने गर्छन् । जुन परिवारमा पुरुषहरू कमाउनका लागि विदेश गएका वा व्यापार व्यवसाय गर्न वा जागीर गर्न गएका छन् अथवा जुन परिवारमा पुरुषहरू नै छैनन् ती परिवारमा महिलाहरूले घरेलु तथा कृषि सम्बन्धी हलो जोत्ने र आली लाउने बाहेक सम्पूर्ण कामहरू आफैले गर्ने गर्छन् । विशेष गरी कृषि क्षेत्रका यी कामहरूमा १५ देखि ५९ वर्षसम्मका महिलाहरू बढी संलग्न हुने गर्छन् भने १५ वर्ष भन्दा मुनी तथा ६० वर्ष र त्योभन्दा माथिका महिलाहरूले चाहिँ बालबालिका हेर्ने, घरमा ल्याएको अन्नबाली थन्काउने, सुकाउने, आदि घरभित्रका कामहरूमा मद्दत पुऱ्याउने गर्छन् ।
- अध्ययन स्थलमा त्यहाँ बसोवास गर्ने मानिसहरू प्राकृतिक वातावरणका विभिन्न तत्वहरूसँग उनीहरूको दैनिक जीवन समायोजन भएको देखिन्छ, जस्तो कि अध्ययन स्थल विशुद्ध ग्रामीण क्षेत्र भएको कारणले घाँस, दाउरा, पानी, खाना जस्ता दैनिक जीवनमा आवश्यक पर्ने विविध कुराहरूमा उनीहरू प्राकृतिक वातावरणमा नै निर्भर रहेको देखिन्छ ।
- अध्ययन स्थलको नमुना छनौटमा परेका २९ घरधुरीका ७१.४२ प्रतिशत मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न रहेका छन् । यसैले गर्दा उनीहरू दैनिक जीवनको अधिकांश समय खेत, बारी र वन जंगल स्वरूप जमिनमा काम गरेर बित्ने गरेको छ, अर्थात् त्यहाँका अधिकांश मानिसहरू प्रकृतिसँग नजिक भएर बाँच्ने गर्दछन् । उनीहरूले लामो समयका लागि रुख विरुवाहरू र अलैंची लगायत वर्षे पिच्छे धान, गहुँ, मकै, कोदो, आलु, अलैंची, तरकारी जस्ता विभिन्न किसिमका अन्नबालीहरू तथा खेत, बारीमा लगाउने गर्छन् ।

- अध्ययन स्थलका सबै (२९ घरधुरी वा शत प्रतिशत) ले नै खाना पकाउने, बस्तुभाउका लागि कुँडो बनाउने र आगो ताप्ने कामका लागि इन्धनको रूपमा दाउरा प्रयोग गर्ने गर्छन् । त्यसभित्रका २४.१३ % ले बायो ग्याँसका रूपमा गोबर ग्याँस पनि जडान गरेका छन् तर उनीहरू पनि खाना पकाउने र आगो ताप्ने कामका लागि दाउरामा नै बढी भर पर्छन् । त्यसरी नै ३.४४ % सँग मात्र एल.पि. ग्यास रहेको छ ।
- अध्ययन क्षेत्रका २९ घरधुरी मध्ये २५ घरधुरी (८६.२१ प्रतिशत) ले एक पटक वृक्षारोपण गरेका छन् भने ४ घरधुरी (१३.७९ प्रतिशत) ले अहिलेसम्म वृक्षारोपण गरेका छैनन् ।
- चर्पीको व्यवस्थापन गरी निश्चित स्थानमा दिसा पिसाबलाई व्यवस्थित गर्नु पनि वातावरण संरक्षणको एक महत्वपूर्ण कार्य हो । यस अनुसार अध्ययन क्षेत्रका २९ घरधुरी मध्ये ३१.०३ % मा मात्र पक्की वा स्थायी चर्पी रहेको छ भने २० घरधुरी (६८.९७ % मा कच्ची वा अस्थायी चर्पी रहेको छ ।
- अध्ययन क्षेत्रमा घर भित्र तथा वरपरको सरसफाई गरेको सङ्गे फोहर, कसिंगर र पानीलाई करेसावारी वा मलखाडीमा फाल्ने र नसङ्गे खालका फोहरहरू जस्तै प्लाष्टिक, कागज, शिशा आदिलाई प्रायः खोला खोलसीमा फाल्ने तथा जलाउने गरेको पाइएको छ ।
- अध्ययन स्थलमा सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा शिवालयको मन्दिर रहेको छ, जसमा विभिन्न चाडपर्व तथा तिथिहरूमा पूजा गर्ने चलन रहेको छ । समय समयमा गाउँलेहरू मिलेर यसको सरसफाई गर्ने तथा मर्मत र स्याहार सम्भार गर्ने गरेको पाइएको छ । त्यस्तै बाटो हिँड्न सजिलोको लागि खोल्सा खोल्सीहरूमा पूलपुलेसाहरू तथा बटुवाहरूका लागि थकाई मार्न चौताराहरू पनि गाउँलेहरूले मिलेर बनाएका छन् । प्रायः दशैंताका बाटो घाटो सरसफाई पनि उनीहरूले गर्ने गरेका छन् ।

- अध्ययन क्षेत्रका २९ घरधुरी भित्र ४९.१३ % महिलाहरू छन् । अध्ययन क्षेत्रमा १५-५९ वर्ष भित्रका महिलाहरू घरभित्र देखि घरबाहिरका सम्पूर्ण क्रियाकलापमा संलग्न भएका छन् । अध्ययन क्षेत्रका ४०.२६ % महिलाहरू कृषि पेशामा संलग्न देखिएका छन् ।

८.२ निष्कर्ष (Conclusions)

यस अध्ययनबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने वातावरण भन्नासाथ मानिसको दैनिक जीवनका हरेक क्रियाकलापहरूसंग सम्बन्धित भौतिक तथा अभौतिक तत्वहरूको सम्पूर्ण एकाइ हो जो मानव लगाएत यो पृथ्वीका सबै जिव तथा सजिव वस्तुहरूको जिवन संग सम्बन्धित भएर रहेको छ । वातावरण कुनै पनि भौगोलिक परिवेष भित्र भएका सामाजिक मुल्य मान्यता नियम कानून तथा कुनै पनि धर्म, जात, जाति, भाषा तथा सांस्कृतिका आस्था, विश्वास तथा प्रथाहरू, साथै समाजका अर्थिक उत्पादनका सम्पूर्ण क्रियाकलापका साधनस्रोत तथा जनशक्तिहरूको समष्टिगत रूपलाई वातावरण भन्न सकिन्छ जसले मानिस लगायत सबै सजिव तत्वहरूलाई समेटेको हुन्छ र सबैसंग सम्बन्धित भएर रहेको हुन्छ । यसै परिप्रेक्षमा महिलाहरूको दैनिक जिवन र वातावरणको अवस्थाका बारेमा भन्नु पर्दा महिला र वातावरण एकअर्का विच निकटतम सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । र यिनीहरू दुवै एक अर्कामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष जुन सुकै अवस्थामा पनि सम्बन्धित भएर रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको कुरा गर्ने हो भने त भनै उनीहरू प्राकृतिक वातावरण देखि लिएर सामाजिक, सांस्कृतिक तथा भौतिक वातावरणसंग निकटतम तथा घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । साथै वातावरण संरक्षणका सम्बन्धमा पनि महिलाहरू एकातिर वातावरणका हरेक तत्वहरूलाई उनीहरूले दैनिक जिवनमा उपभोग गरिरहेका हुन्छन् भने अर्कोतिर जानी नजानी उनीहरूले वातावरणको संरक्षण गरिरहेका हुन्छन् ।

सन्दर्भ सामाग्री (Bibilography)

पुस्तक, पत्रिका, प्रतिवेदन तथा लेखहरु

केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, सन् २००८ ।

गुरुङ्ग, जुद्ध बहादुर (वि.सं. २०५७) 'वातावरण विज्ञान एक परिचय', एकता बुक्स, काठमाण्डौ, नेपाल ।

जोशी, राम कृष्णलाल, (वि.सं. २०४९) 'विकासको क्रममा वातावरण संरक्षण गोष्ठी : पश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र, पोखरा', श्री ५ को सरकार वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय, भू तथा जलाधार विभाग, काठमाण्डौ ।

तुलाधर, भूषण (२०६४), 'काठमाण्डौ उपत्यकाको वायु प्रदुषणमा केही सुधार', पेज नं. ४५, वातावरण संरक्षण समिति (वेष्को), कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल ।

थकाली, विष्णु (वि.सं. २०६४) 'वेष्को नमुना विकास र विस्तारका प्रयासहरु', पेज नं. ५, वातावरण संरक्षण समिति (वेष्को), कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल ।

थापा, लक्ष्मी (वि.सं. २०६४) 'फोहोर मैला व्यवस्थापन र महिला', पेज नं. ९, वातावरण संरक्षण समिति (वेष्को), कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल ।

पाठक, तिलक र डङ्गोल, सन्त (सन् २००९) 'वातावरणीय सरसफाई', विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौ, नेपाल ।

पौडेल, खगेन्द्र प्रसाद (वि.सं. २०६४) 'हाम्रो दायित्व', महिला वातावरण संरक्षण समिति, पेज नं. २६, कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल ।

पौडेल, सुधा (वि.सं. २०६४) 'फोहोरको चुनौति र मोहरको अवसर', पेज नं. ९, वातावरण संरक्षण समिति (वेष्को), कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल ।

वास्तोला, रविन र तुलाधर, भूषण (वि.सं. २०६४) 'घरैमा खानेपानी शुद्धिकरण गरेर मात्र पिउने गरौं', महिला वातावरण संरक्षण समिति, पेज नं. २२, कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल ।

राना, तुला (वि.सं. २०४९) विकासको क्रममा वातावरण संरक्षण गोष्ठी: पश्चिमाञ्च विकास क्षेत्र पोखरा, 'इन्धन खपतमा नारीवर्गको जिम्मेवारी', श्री ५ को सरकार वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय, भू तथा जलाधार विभाग, काठमाण्डौ ।

श्रेष्ठ, विनोद प्रसाद (वि.सं. २०५३) 'नेपालमा वातावरणीय समस्या', निशान्त छापाखाना, डिल्लीबजार, काठमाण्डौ ।

श्रेष्ठ, श्रीमती इरेन (वि.सं २०६४) 'महिला र वातावरण' पेज नं. ३३, वातावरण संरक्षण समिति (वेष्को), कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल ।

देवी, यमुना (वि.सं. २०६४) 'अर्गानिक खाद्यपदार्थ- आजको विश्व बजार' वातावरण संरक्षण समिति (वेष्को), कुपण्डोल, ललितपुर, नेपाल ।

संविधान तथा ऐन नियमहरु

खानेपानी आपूर्ति सम्बन्धि राष्ट्रिय नीति, २०५४ ।
जल उन्पन्न प्रकोप व्यावस्थापन नीति, २०६२ ।
तामाफोक गाउँ विकास समिति पार्श्व चित्र (मस्यौदा) २०६६, गाउँ विकास समितिको कार्यालय, तामाफोक,
संखुवासभा ।
नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ (दोस्रो संसोधन, २०६४) ।
वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ ।
राष्ट्रिय सिमसार नीति, २०५९ ।

Books, Journals, Reports and Articles

“*Our Common Future*” (1990) Oxford University Press, New York.
A Report on Women (Adult) ‘*Environment Education for Rhino Conservation*’ PARC, (2007).
Abzug, Bella (1995) ‘*Women and The Environment*’, International Authors Series, New York : The Department of Public Information.
Berton, Mary J. (1998) ‘*Women Pioneer for the Environment*’, Boston: Northeastern University Press.
Bhatta, Shrestha L., Thomas Slayter B. and Koirala I. (1994) ‘*Managing Resources in Nepalese Village: Changing Dynamics of Gender Caste and Ethnicity*’, Clark University, Massachusetts.
EIU (1997) ‘*India and Nepal: Country Profile The Economic Intelligence Unit*’, London.
ESCAP (1995) ‘*Women of Nepal: A Country Profile, UN, NY, ESCAP, 1996, Rural Poverty Alleviation and Sustainable Development in Asia and the Pacific*’, UN, NY.
FAO (1987) ‘*Restoring the Balance: Women and Forest Resources*’.

Fifteen Years Beyond Beijing : Outcome Document of B+15, NGO National Consultation; Women and Environment, Beyond Beijing Committee (2010)
Lalitpur, Nepal.

From Silent Spring to Vocla Vanguard (1997 January) United Nations Chronicle, 34(3), 35-38.

Green Belt Movement (2006) Retrieved November 15

Grewal, Jyoti (2008) “*Theorizing Activating Theory: Feminist Academics in Indian Punjabi Society.*” NWSA. Journal, Vol. 20, Number, 1.

Grove, R.H (1995) *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens, and Origins of Environmentalism*, New York: Cambridge University Press.

Haider, Raana (1995) ‘*A Perspective in Development*’, University Press Ltd., Bangladesh.

Jiggins, Janice (1994) ‘*Changing the Boundaries: Women Centered Perspective on Population and the Environment*’, Island Press, New York.

Jordan, Carl (1995) ‘*Replacing Quantity With Quality As a Goal for Global Management*’, Wiley, ISBN047159152.

Kumar, S.K. and Hotchkiss, D. (1989) ‘*Consequences of Deforestation for Women’s Time Allocation, Agricultural, Population and Nutrition in Hill Areas of Nepal*’, Research Report PP 69, International Food Policy Research Institute Washington DC.

Majupuria, Indra (2007) ‘*Nepalese Women: Women and Development*’, P.P. 585-589, Modern Printing Press, Kathmandu, Nepal.

Nepal NGO Country Report: ‘*Monitoring Platform, Pledge and Performance*’, (2003:30) Beyond Beijing Committee (2010), Lalitpur, Nepal.

Pokharel, Usha (2064) *'The Relationship Between Women and Environment'*, Women Environment Preservation Committee, Kupondol, Lalitpur, Nepal.

Rodda, Annabel (1991) *'Women and the Environment'*, New Jersey: Zed Books Ltd.

UNDP (1997) *Human Development Report*, Oxford University Press, New York.

Wenz, Peter S. (2001) *'Environmental Ethics Today'*, Oxford University Press, New York.

Websites

http://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_Conservation

http://en.wikipedia.org/wiki/file:women_Montage

http://en.wikipedia.org/wiki/Social_Environment

http://www.adopt_a_ranger.org.

http://www.allfreessays.com/essays/options_Environment_Conservation

<http://www.lenahakim@yahoo.com>

http://www.oppapers.com/essays/Environment_Conservation

<http://www.state.gov/g/oes/env/>

<http://www.wangarimaathai.org.ke/>

घरधुरी सर्वेक्षण प्रश्नावली

घरमुलीको नाम थर :

.....

ठेगाना : गा.वि.स. :

.....

वडा नं. : जिल्ला :

.....

लिंग : पुरुष महिला उमेर : पेशा :

.....

शिक्षा : धर्म :

.....

पारिवारिक विवरण

क्र.स.	परिवार संख्या (नाम)	नाता	उमेर	धर्म	शिक्षा	पेशा
१						
२						
३						
४						
५						
६						
७						
८						
९						
१०						

१. तपाईंहरूको खेत बारी छ ?

छ छैन

२. यदि गति (रोपनी/ छ ?

खेत : रोपनी/हेक्टर..... बारी :

रोपनी/हेक्टर.....

३. खेतबारीमा के के वाली बिरुवा लगाउनु हुन्छ ?

४. खेतबारीमा बालीनाली लगाउदाँ कुन कुन बाली कुन कुन समयमा लगाउनु हुन्छ ?

क्र.स.	बालीका प्रकार	बाली लगाउने समय	बाली भित्र्याउने समय	कति पटक(वर्षमा)
१	धान			
२	मकै			
३	गहु			
४	कोदो			
५	तोरी			
६	नगदे बाली			
७	आलु			
८	साग सब्जी, तरकारी			
९	अन्य			

५. खेतबारीमा काम गर्दा कुन कुन काम क-कस्ले कसरी गर्नुहुन्छ ?

क्र.स.	कामको प्रकार	काम गर्ने जनशक्ति			
		घरपरिवार		खेताला वा पर्म	
		महिला	पुरुष	महिला	पुरुष
१	जमिनको तयारी (खन्ने, जोत्ने)				
२	विऊ राख्ने/छर्ने				
३	मल राख्ने				
४	विऊ रोप्ने				
५	गोडमेल गर्ने				
६	बाली काट्ने/टिप्ने				
७	भित्र्याउने				
८	सुकाउने/थन्काउने				

६. तपाँईहरु घरभित्र वा घरबाहिरको काम गर्ने अथवा बालीनाली लगाउने समयमा क-कस्को सरसल्लाह वा निर्णय बमोजिम काम गर्नुहुन्छ ?

७. खेतबारीमा उत्पादन भएको अन्नबालीले कति समय सम्म खान पुग्छ ?

८. यदि कम/बढी भएमा के गर्नुहुन्छ ?

क. कम भए

ख. बढी भए

९. तपाईंहरू खेतबारीमा कुन कुन मलको प्रयोग गर्नु गर्नुहुन्छ ?

क. प्राङ्गारिक माल ख. रासायनिक माल ग. दुवै

१०. तपाईंहरूले बाली विरुवामा कुनै किटनासक औषधीको प्रयोग गर्नु भएको छ ?

छ छैन

११. यदि वस्तु प्रका

क. घरेलु औषधी ख. रासायनिक औषधी

१२. तपाईंहरूले गाईवस्तु पनि पाल्नु भएको छ ?

छ छैन

१३. यदि छन् भने के के छन् ?

१४. तपाईंहरूले वस्तुभाउ के का लागि पाल्नुभएको हो ?

१५. गाईवस्तुहरूलाई चाहिने घाँस, स्याउला, पत्कर कहाँबाट ल्याउनुहुन्छ ?

१६. घाँस, स्याउला, पत्कर लिनको लागि तपाईंको परिवारबाट को को जानुहुन्छ ?

१७. गाईवस्तुहरूको मलमुत्र के मा प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

१८. तपाईंहरूले आफ्नो खेतबारीमा बोटविरुवाहरु लगाउनु भएको छ ?

छ छैन

१९. तपाईंहरूको घर वरपर खोलानालाहरु छन् ?

छ छैन

२०. यदि घरबाट कति छ ?

क. १ घण्टा वा कम ख. २ घण्टा

ग. ३ घण्टा घ. ४ घण्टा वा सो भन्दा बढी

२१. तपाईंहरू काहाँको पानी खानुहुन्छ ?
 क. धारा ख. कुवा ग. ईनार
 घ. खोला वा नदी ड. अन्य
२२. पानी लिन जान कति समय लाग्छ ?
 क. आधा घण्टा वा कम ख. १ घण्टा
 ग. २ घण्टा घ. ३ घण्टा वा सो भन्दा बढी
२३. पानी लिन घरबाट को को जानुहुन्छ ?

२४. तपाईंहरूले खानेपानीको श्रोत/मुहानको सरसफाई गर्नु भएको छ ?
 छ छैन
२५. यदि सरसफाईको ल ट को को जानुभएको छ ?

२६. तपाईंहरूको घर वरपार वन जंगल छ ?
 छ छैन
२७. यदि छ भने घरबाट कति टाढा पर्छ ?

२८. वन जंगलबाट के के कुराहरू ल्याउनुहुन्छ ?

२९. तपाईंहरू घरमा खाना पकाउन कुन इन्धनको प्रयोग गर्नु हुन्छ ?
 क. दाउरा ख. मट्टितेल ग. गोबर ग्याँस
 घ. ग्याँस (प्राकृतिक) ड. अन्य
३०. यदि दाउरा बाल्नुहुन्छ भने काहाँबाट ल्याउनुहुन्छ ?
 क. निजी वन ख. सामुदायीक वन ग. सरकारी वन
३१. दाउराको लागि कास्तो रुख काट्नुहुन्छ ?
 क. सुकेको रुख ख. काँचो वा हरियो रुख
३२. दाउरा काट्न वा घरमा ल्याउनको लागि घरबाट को को जानुहुन्छ ?

३३. तपाईंहरूको घरमा चर्पी छ ?

- छ छैन
३४. यदि छ भने कस्तो प्रकारको छ ?
क. कच्ची वा अस्थायी ख. पक्की वा स्थायी
३५. तपाईंहरू घर बाहिर र भित्रबाट निस्किएको फोहोरमैला कसरी व्यवस्थित गर्नुहुन्छ ?
-

३६. तपाईंहरूको गाउँमा सामुदायीक वन छ कि छैन ?
छ छैन

३७. तपाईंहरूको गाउँमा कुनै संघ संस्थाहरू छन् कि छैनन् ?
छन् छैनन्

३८. यदि छन् भने के के काम गर्छन् ?

३९. तपाईंहरूको गाउँमा कुनै मठ, मन्दिर, पाटीपौवा वा कुनै सार्वजनिक स्थलहरू छन् कि छैनन् ?

छन् छैनन्

४०. यदि छन् भने तिनको संरक्षण गर्नकोलागि के कास्ता कामहरू गर्नु भएको छ ?

४१. मठ, मन्दिर, पाटीपौवा वा कुनै सार्वजनिक स्थलहरूको संरक्षण गर्ने काममा जाँदा तपाईंको

परिवारबाट को को जाने गर्नु भएको छ ?

४२. तपाईंहरूले रुखबिरुवहरू रोप्नु भएको छ ?

छ छैन

४३. यदि छ भने रुखबिरुवा रोप्न के नु भएको छ ?

४४. तपाईंहरूको गाउँघरमा हुने बैठक, छलफल वा कुनै तालिमहरू भएमा तपाईंको घरबाट

को को जाने गर्नु भएको छ ?

धन्यवाद ।